

B 21536

724

KOLOZSVÁRI-SZEGEDI ÉRTEKEZÉSEK
A MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNELEM KÖRÉBŐL.

XVI. sz.

RUDOLF KIRÁLY KORA MAGYARORSZÁGON

Társadalom és művelődés a iörvények
alpján.

Irtá :

ELEMY KLÁRA.

XB 143097

VB 21536

~~IV/5141~~
12.

KOLOZSVÁRI-SZEGEDI ÉRTEKEZÉSEK
A MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNELEM KÖRÉBŐL.

XVI. sz.

RUDOLF KIRÁLY KORA MAGYARORSZÁGON

Társadalom és művelődés a törvények
alapján.

Iráta :
ELEMŰ KLÁRA.

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000859052

dundó Tudománygyűjteményi Intézet Könyvtára

1930. évi

160. v.

10.

osztály

273

szám.

BEVEZETÉS.

Rudolf kora a katolikus reformáció jegyében zajlik le, mely egész Európára jellemző szellemi áramlat volt, bár hullámai Magyarországot kissé későbbben érték el. Rudolf eleinte atyja protestáns szellemét szívta magába, aztán II. Fülöp spanyol király udvarában nevelkedve, természetesen az erősen katolikus spanyol udvar hatása alatt állott, amiből némi kétkéség, a lelki egyensúly ingadozása származott tetteiben. Hazatérve Spanyolországból, 24 éves korában foglalja el a trónt. Mint Fülöp, ő is magát alattvalóitól elszigetelte, gyanakodva mindenkire, többnyire alacsonyabb származású idegen tanácsosok használták ki. Fülöp törekvései nagyjában Rudolfnál is jelentkeznek, de tompítva tudományos, archeologiai és astrologiai bíbelődéseivel s azzal, hogy helyette önző tanácsosok intézik a kormány ügyeit. II. Fülöp nem volt híve a politikai, még kevésbé a vallási szabadságnak s a katolikus reformáció első harcosai közé tartozott. Rudolf király is hajlamos volt a korlátlan egyvallású monarchia megalapítására, ennek elérésére azonban hiányzott belőle nagybátyjának erélye és lankadatlan munkássága. Távolléte az országból szükségessé tette már előbb a helytartósági kormányt. A viszony ugyanaz, mint aminő Németalföldön volt a spanyol uralom alatt. A vallási türelmetlenség azon korban általános, Rudolfnál is megtaláljuk s a katolikus vallás jogainak visszaszerzését ő is feladatának tartja. Korának egyik legműveltebb embere volt, széleskörű tudományos és művészi érdeklődéssel: 17 millió tallérra becsülték hátrahagyott drágakő-, festmény- és más műtárgyakból álló gyűjteményét.

Rudolf kora két egyenlő tizenöt éves részre osztható minden különösebb éles határvonal nélkül. Első rész a *hosszú béke kora* 1576—1591-ig. Ezt követi a *hosszú* vagy a *tizenöt éves háború kora* (1591—1606). Ezután már csak a lemondás két éve következett.

Rudolf a törökökkel kötött békét nyolc évenként megújítja. (1576, 1583, 1591). Azonban ez a békés állapot csak névleges volt, a végeken a harc folytonos, noha színre békében élt a két hatalom. A török dúlás főoka abban rejlik, hogy az 1574-ben

trónralépő III. Murád uralkodása alatt a török hatalom bomlása folytatódik, mindenki ott lop, ahol lehet, a katonákat nem fizetik, így ezek Magyarországra jönnek, hogy a folytonos támadásokban zsákmányt, jobb megélhetést szerezzenek. Az országot azonban nemcsak a törökök pusztítják, hanem a zsoldos idegen katonák is, kik a szogirú törvények dacára is fosztogatnak. A külső bajok elhárítása végett szükséges lett volna a király és az országgyűlés egyetértése, de az egymásközi viszony mindinkább feszültté vált. Sőt elfordul, hogy az országgyűlés (1580) feloszlik, mivel a király a sérelmeket nem akarja orvosolni s az országgyűlés ennek következtében az adó megszavazását tagadja meg. Nagy hiba a nádori méltóság s az esztergomi érseki szék betöltetlensége. A betöltetlen nádori hatáskör Rudolf uralkodása alatt három felé oszlott. A közigazgatás dolgában Pethe Márton kir. helytartó helyettesítette a nádort. Az igazságszolgáltatás élén Istvánffy állott, míg a honvédelmi hatáskör három főkapitány között oszlott meg.¹⁾ Nevezetes fordulat történt a belügyi kormányzat terén, midőn a magyar tanács két részre vált, még pedig: 1. a teljes tanácsra s 2. az állandó tanácsra.²⁾ Jelentős reform volt a XIII. Gergely féle naptárnak az országgyűléssel való elfogadtatása 1588-ban. Az új naptár behozatala fontos, mivel az egyiptomi-római naptár kis h'ba a 1600 év alatt 10 napi többletre nőtt. Ezt a hibát küszöbölte ki a pápa tudós csillagászok tanácsára.

1593. augusztusában Szinán török nagyvezér megüzeni a háborút Rudolfnak. A hadüzenetet önző célokon kívül kiváltotta Hasszán pasa sziszeki eredménytelen harca s az, hogy 1592-ben Rudolf már nem fizette ki a portának a szokásos adót, sőt a nyugati hatalmakhoz fordult segélykéréssel. Megindul tehát a 15 évig tartó hosszú török hadjárat, mely a magyar nemzet erejét, szívósságát nagyon próbára tette. Dacára az alkotmányos sérelmeknek, a rendek készségesen ajánlják meg a folyton emelkedő adót, mely portánként már 2 frt.-ról 9 frt.-ra nőtt. Pálffy, Tieffenbach, Hardegg, Zrinyi gr. Sziszeknél, Fehérvárnál, Romhánynál győzelmet aratnak. Mégis a török kezére jut Sziszek, Győr, Veszprém. Az ország nem csügged el, megfeszítette minden erejét. A pápa 1594 közepétől havonta 30.000 aranyat, később ehelyett felszerelt zsoldosokat, a spanyol király 100—400.000 aranyat küldött. Nagy összegeket fizettek még a csehek, osztrákok, olaszok, stb.

1593-ban Szinán pasa felszólította Báthory Zsigmondot, hogy csatlakozzék hozzá, de ez inkább Rudolf királlyal kötött szerződést 1594-ben. Ebben a király Erdély fejedelmét szabad fejedelmül elismeri s címül az illustrissimust engedélyezi, továbbá elismeri az egyenes ágon leszármazó fiú örökösöknek az első-

1) 1588: 5. Orsz. Eml. X. k. 107—108. l.

2) L. részletesen a VI. fejezetet.

szülöttség jogán való ö.ökösödését. Megegyeznek, hogy kölcsönösen segítik egymást a török ellen. Fiúági örökösök hiányában azonban Erdély a magyar királyra száll. Zsigmond 1595-ben résztvesz a háborúban s Gyurgyevónál fényes diadalt arat a törökökön. Az 1596-iki hadjárat is kezdetben szerencsés, Báthory Zsigmond óriási harci ereje és kedve győzelmet szerez Mezőkeresztesnél; de a futó török visszafordul s a zsákmányra szétosztott keresztény sereget könnyen szétveri. Az akkor elfoglalt Eger a török kezén maradt közel száz évig s innen a püspök és a káptalan Jászóra menekül, majd 1604-ben Kanizsán kap helyet. A magyarokat a szenvedett veszteségeikért némileg kárpótolta Schwarzenberg és Pálffy Győr és Veszprém elfoglalásával (1598). A hosszú háború kikezdi a nemesi adómentesség sarkalatos privilegiumát. A XVI. sz. végén vér- vagy pénzadó folyik be, rendszerint az előbbi. 1598-ban új adózást hoznak be, még pedig nem porták, hanem házak után. Ezen adó behozásával remélte a kamara, hogy a nemesi házak is majd adóznak, de a remény nem vált valóra. Jelentőséggel bír az az újítás, mely szerint az adó az országgyűléstől megbízott adókezelőkhöz folyik s nem a kamarákba. Az adókezelők a kezükhöz jutott összegeket a főkapitányoknak adják át, akik azután zsoldosokat fogadnak fel. Ez a magyar nemzeti sereg megjelenését jelenti a királyi sereg mellett. A *lucrum camerae* megszűnik, az 1593:3. c. említi utoljára. 1593-ban Tarcalon, 1594-ben pedig Esztergomban részgyűléseket látunk, melyeket a hadviselés sikeresebb viselésének érdekében tartottak. A sok adózásnál talán még sokkal jobban kimerítették a lakosság anyagi erejét a szabad hajdúk fosztogatásai, noha velük szemben a törvény igen szigorú, bárki elfoghatja és megölheti őket. A zavaros, háborús idők ellenére végül is teljesíti a király nemzetének régi óhaját, midőn Fejérvölgy István nyitrai püspököt 1596-ban esztergomi érsekké nevezi ki. Érdekes újítást hoz be Rudolf 1595-ben, midőn a báni tisztséget két emberre ruházta; e kettős tisztség azonban csak egy évig tart.

Báthory Zsigmond az 1599-ben történt harmadszori lemondás után unokatestvérének, Báthory Endre bibornoknak engedi át az erdélyi fejedelemséget. Mihály oláh vajda egyesülve az elégületlen székelyekkel, a fejedelmet még ugyanez évben legyőzi Nagy-Szebennél, sőt meg is ölik. Mihály vajda, mint a császár helytartója és főkapitánya kormányozta Erdélyt, míg Básta György tábornok a Részeket szállta meg. Mihály jól beszélt magyarul; uralma alatt a magasabb tisztségekre csak magyar, székely, bojár kerülhetett, oláh sohasem. A nemesség Bástát hívja be Erdélybe Mihály ellen, ki nagy győzelmet is arat Mirislónál (1600 szept. 18.) Mivel Zsigmond 1601 febr.-ban újra visszatér, Mihály és Básta egyesülve Goroszlónál (1601 aug.) leverik. Mihály és Básta, mint Erdély társuralkodói nem férnek meg egymás mellett, Básta megöleti Mihályt. Székely Mózes nemzeti pártját

lcverve, megkezdődik a szörnyű Básta-kor. Megindul a vallás-üldözés, a hűtlen városokban csakis a katolikus vallás gyakorlatát engedte meg a hadvezér. Töméntelen kivégzést s jószág-elkobzást eszközölt. Politikája nemzetiségi politika volt, Erdélyt el akarta németesíteni. A föld népét a rabló hajdúk, a városokat Básta és tisztjei juttatták végső nyomorba. A sok rablást betetőzte a pestis s a rossz termés. Fahéjból s korpából készített kenyérral táplálkoztak, sőt Enyeden nyilvánosan mérték az emberhúst. Básta midőn eltávozott Erdélyből, egy agyongyötrőt, megkínzott országot hagyott maga után.

Míg Erdélyben Básta önkényuralma folyik, a királyi Magyarországon még mindig tart a hosszú háború, sőt még belviszályok is dúlnak. Felekezetek egymással, a nemesek a városokkal és hajdúkkal elkeseredett küzdelemben állnak. A királyi tanács majdnem papi intézménynek látszott, mert 1601-ben 14 püspök mellett csupán 6 világi tagja volt. A szepesi és pozsonyi kamarák a törvénytelen s önkény középpontjai. Különösen a hosszú háború folyamán szaporodtak el a jogtalan jószágelfoglalások. A hűtlenségi perek közül legnevezetesebb volt az Illésházyé, akit koholt nyilatkozat alapján a bíróság fej és jószágvesztésben marasztalt el. E pörök útján rengeteg kincs és vagyon jutott a császáriak kezébe. Minthogy a király s vezető embereinek jogfosztása sokáig nem találkozott ellenállással, Rudolf király is, mint a többi akkori protestáns és katolikus fejedelem azt gondolta, hogy neki kötelessége földesúri területén a maga vallását bevinni a saját kegyúri templomaiba. A szabad kir. városok királyi földesurasághoz tartoztak, így Kassa is, ahová a király az egri káptalant akarta áttelepítenni. Rende ére Belgiojoso főkapitány Kassán a nagy templomot, mely Nagy Lajos korában Szt. Erzsébet tiszteletére épült, visszaveszi a protestánsoktól. Az eset Lőcsén is megismétlődik. A városok az 1604-iki országgyűléshez fordulnak sérelmeik orvoslásáért. A török háború s a katonák pusztításai, a király embereinek önkényességei és a nótaperek mellett a kassai és eperjesi templomfoglalások okozta országgyűlési sérelmek és vitatkozások határozatait Rudolf király megtoldotta a 22-ik cikkellyel, mely tiltotta a jövőben a vallási vitatkozásokat az országgyűléseken. Háborogtak, duzzogtak ezen a hazafiak és gyűléseztek. De azért mindez nem robbantotta volna ki a belső háborút, ha Bocskay Istvánt, a királyhű erdélyi és tiszántúli, bihari urat Ófelsége ágyúsi el nem kergetik a királyhűségtől. A háborúra az okot Bocskaynak Bethlenhez írt levele adta, melyben az erdélyi fejedelemség elfogadásáról tárgyal. Ezért Concini kapitány Bocskayt lázadónak nyilvánította és Szent-Jób várát elfoglalta. Bocskay szorultságában a hajdúkhöz fordult s ezek fölcsaptak katonáinak és hamarosan győztek. A fosztogató magyar hajdúkból szabadságharcosok, nemzeti hősök lettek. A hajdúk magukat Bocskay angyalainak, Illésházy Isten ostorainak nevezte őket. Az álmosdi győzelem

csakhamar túlsúlyra juttatta Bocskayt Felsőmagyarországon. Jelzőül kitűzte a vallásszabadságot és alkotmányt. Kassát elfoglalta s székhelyévé tette. Az 1605-iki szerencsi országgyűlés pedig Magyarország felséges fejedelmévé kiáltotta ki. A hódító hadjárat folyt tovább, a Dunán innen és a Dunántúlon. A magyar felkelést a török is hasznára fordította, Esztergomot s Visegrádot visszafoglalta. Még ez év november 11-én Pest alatt találkozott a nagyvezér Bocskayval, s neki királyi pálcát, zászlót s koronát adott át s egyuttal szövetséget is kötött vele. Elhatározták, hogy egymást kölcsönösen támogatják s csak együtt kötnek békét Rudolffal. A szultán 10 éven át elengedi Magyarország s Erdély hűbéradóját, a fejedelem viszont Lippa s Jenő várakat a töröknek adja vissza.

Bocskay 1605 december 1-én Korponán kiadta híres kiváltáslevelét, melyben megkezdte a hajdúkérdés megoldását, amennyiben a 13 hajdúkapitány alatt álló hajdúkat névszerint megneemesítette s birtokosokká tette. E telepítéseknél Bocskayt az erkölcsi szempontokon kívül gazdasági és politikai érdekek is vezették. A letelepedő hajdúság béke idején szorgalmas haderőt állíthat talpra. A nemes hajdúk tehát a társadalom nemesi osztályában nyerneek elhelyezést. Erre azért is szükség volt, mert a nemesség már rendkívül megfogyott.

A fejedelem békés hajlamai és kielégíthető érdekei Bocskayt a Rudolffal való megegyezés útjára terelték. Megfontolta, hogy Magyarország és Erdély elpusztult, elszegényedett s a török segítségének bizony drága ára volt. Végül is megindultak az alkudozások az udvar és Bocskay közt Illésházy István okos közvetítésével, melyek azután az 1606-iki bécsi békére vezettek. Ez a béke korszakot alkotó esemény hazánk történetében. A béke biztosítja a szabad vallásgyakorlatot a rendeknek saját birtokaikon és a fiscus birtokain, a végvári vitézeknek is, de hozzátették a fönntartást, hogy »a római katolikus vallás sérelme nélkül«. Elrendeli a nádor-választást, ki a király távolléte esetében a magyar tanáccsal vezeti az ország ügyeit, amelybe az egyháziak közül csak a tényleges megyéspüspökök nevezhetők ki. Kamaraelnök csak világi lehet. Erdély független fejedelemség, melyhez Bocskay haláláig Bereg, Ugocsa, Szatmár megyéket és Tokaj várát csatolták. E békének fő jelentősége, hogy a Habsburgok elismerték a magyar királyság és a protestáns vallás szabadságát a szab. kir. városokban s a végvárakban külön állami jogait. A nemesek, főurak birtokain ez előbb sem hiányzott.

A bécsi békét a zsitvatoroki béke követte a törökkel, szintén 1606-ban, amikor a török hatalom hanyatlásának első jeléül, egyenrangúnak ismerte el a szultán a bécsi királyt. A békét most már nem török, hanem magyar földön kötik meg s évi adó helyett Rudolf egyszer s mindenkorra 200.000 forintot fizet

ajándékul. A zsitvatoroki béke véget vetett a hosszú háborúnak s a bécsi békével együtt új alapra fektette hazánknak három részre oszlását.

Bocskay nem küzdött hiába. A saját veszedelmét összekapcsolta a nemzet kívánságaival s a török háború sorsával és kivivta a békét mind a három területen.

Rudolf király nem volt hajlandó Bocskay halála után a békepontokat betartani s ezért azután Mátyás főherceg őt lemondásra (1608 nov. 18.) kényszeríti. Remény és bizalom köszöntött be Mátyás trónralépésekor s az 1608-iki törvények visszaadták Magyarországot önmagának.

*

Társadalom és művelődéstörténeti rendszerben dolgoztam fel Rudolf királynak az előbb röviden vázolt 32 évig tartó, elég hosszú uralkodását, II. fejezetben. A történeti forrásokat illetőleg különbséget kell tennünk elsőrendű közvetlen források és feldolgozott művek között. Én lehetőleg elsőrendű források alapján dolgoztam. Mint elsőrendű forrást, főleg a Corpus Juris Hungarici II. k.-éből a Rudolf király korabeli törvényhozást használtam fel, továbbá a Magyar Országgyűlési Emlékek megfelelő köteteit. A törvénycikkek alapján igyekeztem a kornak lehető hű képét adni, a sorok között is olvasva. A hiányosságokat az Országgyűlési Emlékekből egészítettem ki, mint amelyek szintén elsőrendű forrásmunkák és becses egykorú irományokat, okiratokat tartalmaznak. A feldolgozott művek arra voltak jók, hogy bővebb történeti, esetleg művelődési háttérrel adják fontosabb dolgokat kidomborítsak, vagy éppen törvényeket magyarázzak meg általuk. Adataikat főként jegyzetben alkalmaztam.

— — —

I.

FÖLD ÉS NÉPE.

Területi kiterjedés. Elzálogosított birtokok. Városok. Utak. Lakosság. Magyararáfogatások.

Rudolf korában hazánk már egy nemzedék kora óta három részre oszlott. A három rész között nem lehet pontos határt vonni, mert a váltakozó szerencsével folytatott csatározások miatt a hódoltsági terület folyton változott. Igaz, hogy a békebiztosok minden békekötés alkalmával megvonták a határt, de nem azzal a céllal, hogy a magyaroknak vagy törököknek azon belül ne legyen birtoka. A határ arra való volt, hogy azon se egyik, se másik féltől fegyveres csapatok ellenséges szándékkal át ne járjanak. A magyar és erdélyi részekben tulajdonképen nincsen határszél, a szandzsákok határa addig terjed, ameddig a török kard kíséretében a defterdár bejegyzési buzgalma.¹⁾

A török hódoltság magva a Duna—Tisza vidék. Ehhez járult nyugaton Horvát s Tótország nagy része; a Dunántúl vidéke a Balatonig; keleten a Temesköz és a Kőrösök vidéke. A török hódoltságtól nyugatra és északra eső rész az u. n. királyi Magyarország, a keletre eső terület a tiszai részekkel az erdélyi fejedelemség.

Báthory István és Rudolf közt már 1579—80-ban tárgyalások folytak az iránt, hogy Szatmárt és Németit, mint Báthory-féle birtokokat (patrimonium), a király adja vissza a Báthory családnak. A kárpótlás kérdése miatt soká folynak a tárgyalások, — végre 1585 aug. 20-án megegyeznek; Rudolf a két helységért kapja Nagybánya s Felsőbánya helységeket s még vagy 12 kisebbet.²⁾

Az 1606-iki bécsi béke Bocskay fejedelemnek juttatja Tokaj várát, Ugocsa s Bereg megyével, továbbá Szatmár erősségét Szatmár megyével. Keresztúr és Tarcal mezővárosok visszaválthatók.³⁾

A hódoltsági terület változása miatt a Rudolf korabeli

¹⁾ Salamon F.: Magy. a török hód. kor. 322—325. l.

²⁾ Lukinich I.: Erdély ter. vált. 173. l. 12 helység: Szinyérváralja, Ujváros, Felsőfalva, Parlag, Zaza, Bozonta, Tótfalu, Buly, Fernező, Lacfalva, Surgyefalva, Oroszfalva.

³⁾ 1606: 15. c.

terület legmegközelítőbb pontossággal a zsitva-toroki béke évéből állapítható meg. Ekkor volt az ország összterülete 295.892 km², ebből esett Erdélyre 119.320 km², a hódoltságra 106.539 km², a királyi Magyarországra 70.033 km².¹⁾ Fessler szerint az egész Magyarország területe 5163 mf²²⁾ volt, melyből 2082 mf² jutott Bocskaynak, 1859 mf² a portának s Rudolfnak pedig 1222 mf².³⁾ Ezek a szám adatok nagyjában megfelelnek az előbbi számításnak.

A terület folyton változik, ennél fogva egész pontos adatokat nem adhatunk a határokról. Körülbelül 24 vármegye tartozik egészen s 12 félig-meddig a magyar királysághoz, továbbá Horvátország, Dalmácia s Szlavónia egy része.⁴⁾

A *Dunántúl* nagy része a töröké. A Duna mellett lévő erősségei: Visegrád, Esztergom, Komárom jelzik északról a határt. Győrnél délnek fordul s a Balatontól jó északra vannak a végvárak: Veszprém, Sümeg, Szt.-Grót, Peleske; Zalavár s Kiskomár már a zalamegyei határon vannak.

A *Duna—Tisza* köz teljesen a töröké, s a határvárak, melyekért sok harc folyik: Vác, Hatvan, Eger, Diósgyőr, Ónod s Tokaj.

A *Felvidék* keleti határát az erdélyi fejedelem birtoka felé az 1606-iki bécsi béke előtt Bereg és Ugocsa vármegyék keleti széle képezi. Kálló s Szatmár fontos végvárak a hajdúvidékek s Erdély felől. 1585-ben Szatmár Bocskay birtokába megy át.

Kapcsolt részek: *Horvátország, Szlavonia s Dalmácia*. Körülbelül ezeknek a fele is a töröké. Határvárak: Légrad, Kapronca, Kőrös, Cazma, Sziszek, Petrinja, Károlyváros, Ogulin.⁵⁾ Horvátországban és Szlavóniában nem érvényesül független magyar befolyás a kormányzat s közigazgatás terén. A bán királyi kinevezéssel jut méltóságához. A hadügyek felett Szlavóniában Károly stiriai főherceg gyakorol hatalmat, ő a végvárak felügyelője. Itt tehát idegen befolyás érvényesül.⁶⁾ E részek székvárosa Zágráb (civitas Montis Graecensis), mellette még Varasdnak van nagy jelentősége; e helyeken tartották nagy részt a tartománygyűléseket.

A nyugati határszélen, Kőszeg, Fraknó, Kabold, Kismarton, Szarvókó várak Austria *zálogbirtokai*, amelyek azonban egyházilag a győri püspökséghez tartoznak és évente dézsmát adnak.⁷⁾ Székvölde; Herény, Posse, Csemete majorjai szintén osztrák kézen vannak.⁸⁾ A Felvidéken Podolin s Lubló várak tartozékaik-

1) Berecz S.: Magyaror. művelőd. tört. 139. l.

2) Német mf. = 7.42 km.

3) Fessler: Gesch. der Ungern VII. 602—603. l.

4) 1578: 27. c., 1602: 11. c., 1604: 8. c.

5) Orsz. Eml. IX. köt. 27. l.

6) 1578: 15. c.

7) 1567: 42. c.

8) 1578: 18. c.

kal s a 13 szepesi város lengyel zálogbirtokok, melyek csak Mária Terézia alatt jutnak újra magyar fönnhatóság alá.¹⁾

Az országhatárok megvizsgálását, kiigazítását s a vitás határok miatt előálló bajok megszüntetését a karok és rendek nagyon sok törvénnyel igyekeztek rendezni. Még pedig Magyarország, Austria, Styria s Morvaország között a régebbi törvényekkel statuált biztosok útján. Ilyen viták keletkeztek morva és magyar birtokosok között is, — továbbá a csornai prépost s a kis-martoni kapitány, — valamint a vasmegyei birtokosok és az austriaiak között, kik az előbbieknél földjét elfoglalták.²⁾ Külön biztosí csoportokat küldtek ki a dunántúliak, austriaiak s styriaiak közötti vitákhoz. A lengyelek, meg Szepes, Árva, Sáros megyék s más lengyel határok körül levő országlakók között fennforgó határvillongások kiigazítására is intézkedések történtek. A kiküldött biztosok élén rendszerint egy főpap áll, mint Mossóczi Zakariás váci püspök, vagy pl. mint Telegdi Miklós pécsi püspök.³⁾

A biztosok a többi nemzetekhez tartozó biztosokkal együtt a helyszínen szerzik be az adatokat s a vitát »az ország törvényei szerint, ahogy jönak látják« intézik el. Ilyen bizottságok megalakítására Szlavónia is feljogosított.⁴⁾ Később a bizottsági tagokban halál és más okokból történt változások miatt új tagokat küldtek ki biztosokként.⁵⁾ Az eljárás ugyanaz maradt, azzal az eltéréssel, hogy az 1552:34. c. értelmében, ha minélkét nemzetbeli biztosok szavazata egyenlő lenne, úgy a döntést a király teszi meg.⁶⁾ Mindezen törvényes intézkedések ellenére sem kezdték meg a bizottságok munkájukat, úgy, hogy a határvillongások s kártevések tovább is folytak.⁷⁾

Az *utak, hidak, révek* fenntartói azok a földesurak, akiknek birtokába estek s akik vámokat szedhettek azon kötelezettséggel, hogy az utak s hidak karbantartására gondot fordítanak. Ellenkező esetben a földesurakat törvényeink büntetéssel sújtották. Az utak feletti felügyelet a vármegyei alispánokat illette, de kevés eredménnyel, mert az utak rosszak maradtak. Hogy a kereskedők barmaikkal az úton jár hassanak, — az útjavítás elmulasztóit büntetés éri s a hanyag alispánok is 24 forint büntetés-pénzt fizetnek.⁸⁾ A postajáratok miatt is szükséges a hidak és utak javítása.⁹⁾ A Garamon lévő malmokat megrendszabályozzák, mert a mész, tölgy, élelmiszerek s egyéb szükséges dolgok szállítására használt vízi járművek s tutajoknak Eszter-

1) Béla, Durand, Felka, Igló, Leibitz, Matheóc, Ménhard, Poprád, Ruszkinoc, Szepesolaszi, Szepesszombat, Szepesváralja, Sztrázsa.

2) 1578: 18. c.

3) 1582: 6. c.

4) 1588: 31. c.

5) 1588: 33. c., 1597: 31. c.

6) 1588: 33. c.

7) 1598: 36. c., 1600: 21. c., 1601: 32. c.

8) 1597: 15. c., 1598: 30. c., 1599: 30. c., 1600: 18. c., 1601: 22. c.

9) 1602: 15. c., 1603: 11. c.

gomba jutását a folyón lévő malmok akadályozták. Elrendelik hogy a malmokat úgy helyezték el, hogy akadályul ne legyenek. Ellenállás esetében az alispánok jogosultak a malmokat széthányatni.¹⁾

Törvényeink megkülönböztetnek falukat (villae), mezővárosokat (oppida) és szab. kir. városokat (civitates liberae). *Szab. kir. városok*: Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Bártfa, Eperjes, Lőcse, Kisszeben, Szakolcza, Trencsén, Zágráb, Varasd, Kőrös és a hét bányaváros.²⁾ *Mezővárosok*: Liszka, Keresztúr, Tarcál, Modor, Szent-György, Bazin, stb.³⁾ A szab. kir. városok az országgyűlésen mint meghívottak szerepelnek; az 1606-iki országgyűlési meghívottak sorában már 4 mezőváros szerepel: Szent-György, Bazin, Modor, Debrecen.⁴⁾ A felvidéki városok között jelentős szerepet játszik Pozsony, itt tartják Rudolf alatt az összes országgyűléseket, ez a központja bíraskodás tekintetében Dunántúlnak s Felső-Magyarország nyugati részének. Mellette Kassának, Eperjesnek, Nagyszombatnak van még nagyobb szerepe. Kassa a felsőmagyarországi főhadi-parancsnokság székhelye, itt van a szepesi kamara is. Eperjes az Északkeleti-Felvidék bíraskodásának központja, mely azonban 1582-ben Nagyszombatba tolódik.⁵⁾

A *magyarság* a szab. kir. városokban és bányavárosokban kisebbségi szerepet tölt be; a magyarság zöme, vidéken, birtokán él. A közigazgatás vezető szerepeit is sokszor idegenek veszik át, ezért az országgyűlési kiválmak közt állandóan ott szerepel, hogy a magyar hivatalok magyarok által töltsenek be. Az idegenek befogadásának meggátlása végett a magyarrá fogadottak (indigena) számát is korlátozzák.

Mint az ország idegen nyelvű lakói, figyelmet érdemelnek a *horvátok* (croati), akik mint a kapcsolt részek birtokosai szinte ugyanolyan jogokat bírnak, mint a magyarok. A horvátok száma apad, mivel sokan a török elől elmenekülnek előbb Szlavóniába és onnan tovább északra. Az oláhok tömeges telepítése s a német kapitányok erőszakos viselkedése a szlavin megyékkel s bánnal szemben, oda juttatták a dolgot, hogy a horvátok és szlávónok védelmet keresve, a magyarok karjaiba vetik magukat.⁶⁾

Az *oláhok* (vlachi, valachi⁷⁾ és *ruthének* (ruthéni) is nagy számban menekülnek Magyarországra, amint ezt számos törvényünk mutatja. Ezeknek állapota hasonló lesz a jobbágyokéhoz,

1) 1596: 52. c.

2) Orsz. Eml. IX. k. 407. l.

3) 1606: 15. c.

4) Orsz. Eml. XII. k. 721. l.

5) 1582: 1. c.

6) Orsz. Eml. X. k. 623. l.

7) Orsz. Eml. X. k. 623. l., a görögkeleti vallású rácokat „vlach“ néven nevezi, amely elnevezés alatt oláhokat ért, kik a rácok földjén átjőve nyelvüket sajátították el.

akik közt vannak a házaik is. Megkülönböztetünk az oláhok és ruthének között olyanokat, kiknek vannak házaik s olyanokat, kik a havasokon s erdőkben csak barmokat legeltetnek. Adófizetésre kötelesek, de a dézsmát a saját vallásukon lévő papjaiknak fizetik. Büntetésük ugyanolyan, mint a jobbágyoké.¹⁾ 1600 körül Szlavóniában tömegesen telepitik az oláhokat. A Rovische s Podbunye vidékére különösen sokan telepednek, rájuk vonatkozólag különféle intézkedések történnek.²⁾

Megtelepült idegenek még a *rácok* (rasciani), *zsidók*, *kéz-művesek*, *zsellérek*, *molnárok*, *szénégetők*, akik tehetségükhöz képest adófizetésre s munkateljesítésre vannak kötelezve. A zsidók, akiknek házuk van (bár ilyenek kevesen vannak) kétszeres adót fizetnek, hogy ezzel szorítsák őket kiköltözésre.³⁾

A népesség sűrűsége változik. Az ellenséges dúlások következtében fogy a lakosság, mely fogyatkozás erősödik a jobbágyok tömeges szökődésével. A török által elhajtott rabok száma sokszor 3—4.000-et is kitesz. 1584-ben Dobsina elfoglalásakor az elfogott keresztényeket Füleken nyilvános árverésen kiszászai és zsidó rabszolgakereskedőknek adták el a törökök.⁴⁾

Hogyha előkelő, idegen nemzetiségű ember akart az országban megtelepedni, hogy kiváltságos jogait megtartsa, — ehhez az országgyűlés hozzájárulása volt szükséges. Rudolf, ugyszintén Mátyás alatt is még csekély a magyarráfogadottak száma, míg később pl. I. Lipót alatt, egész listát tesz ki. A *magyarráfogadás* rendszerint valami érdem alapján történik. Magyarráfogadottak, indigenák nevei: Althan Kristóf udv. kamarai elnök, Eustách, Farkas és Vilmos, annak apáról való testvérei s ezeknek örökösei s utódai; Dietrichstein Ádám cs. udvari prefectus, a császár nevelője, fia Miksa udv. kamarás, Sonnéki Ungnád Dávid br., a haditanács prefektusa, soká Konstantinápolyban követ; Pezen Bertalan cs. udv. tanácsos; Kollonich Szigfrid vértés lovassági parancsnok; Unferzagt Farkas udv. tanácsos s fia, Unferzagt Kristóf János; Landa György és Erazmus; br. Molárd Ernő udv. tanácsos, ausztriai helytartó. Molárd János hadi tanácsos, a komáromi várórség főkapitánya; Molárd Lajos a Boldogságos Szűz Mária német lovagrendjének középkeresztese, Kollonich Károly és Ernő.⁵⁾ — Ezek a magyarráfogadások nem mindig az ország és magyarság érdekeinek szolgálatáért történtek, hanem azokkal az országgyűlés a magyarságtól szinte különváltan Prágában élő Rudolf császár körül szerzett érdemeknek elismerését szolgálta. Az országgyűlés kifejezi abbéli reményét, hogy a magyarrá-

1) 1571: 1. c., 1593: 4. c., 1598: 15. c.

2) Orsz. Eml. IX. köt. 558., 579. l.

3) 1578: 2. c., 1593: 4. c.

4) 1575: 2. c., Szekfű Gy.: Magyar Tört. IV. k. 315. l. i. m.

5) 1578: 36. c., 1583: 3. c., 1593: 23. c., 1596: 61. c., 1598: 41. c., 1600: 29. c., 1603: 15. c., 1604: 49. c.

fogadottak az ország közszabadságainak, mentességeinek lehetőségükhöz képest fenntartói, oltalmazói, valamint az országnak jó és hasznos polgárai lesznek.¹⁾ A magyarráfogadottak esküt kötelesek letenni s kiváltság és bizonyító leveleiket (privilegia et testimoniales) a magyar kancelláriától átvenni.²⁾

---

¹⁾ 1583 : 3. c.

²⁾ 1604 : 19. c. Ez kiegészíti 1550 : 77. c. t.

II.

KIRÁLY ÉS UDVARA.

Királyválasztás s koronázás. A királyi hatalom visszaélései s iörvénysértések. A király jogai s haszonvételei. A főhercegek. Mátyás királyválasztása. A királyi udvartartás. A magyar szent korona s Bocskay koronája.

Bár a királyok 1687-ig elvben a Habsburg ház kebeléből választás útján jutottak trónra, valójában mégis mindig a még élő királynak első szölettjét választották királlyá. Az 1547:5. c. burkoltan bár, de elismeri a Habsburg-ház örökösödését, amidőn az ország karai és rendei kijelentik, hogy magukat nemcsak Öfelsége, hanem örökösei uralmának s hatalmának örök időkre alávetették. Az 1687:2. s 3. c.-ben a magyar országgyűlés nyíltan lemond a szabad királyválasztásról s elfogadja a Habsburg-ház fiágának örökösödését.

Az ország karai s rendjei már 1569-ben kérik Miksa királyt, hogy fiait Rudolfot s Ernőt hívassa haza Spanyolországból, hogy betegeskedésében támaszai legyenek, a tanácsokban megjelenve az uralkodás módját sajátítsák el s a magyar nyelvet tanulják meg.¹⁾ Miksa megígéri a rendeknek, hogy Rudolf lesz az utóda. A rendek ezért igen hálásak, a sors eshetőségeinek minden körülményei között felajánlják hűségüket s engedelmes készségüket a végső lehelletükig.²⁾ A király s az ujonan megválasztandó elé oly nagyszámú fölszerelt lovassággal mentek, amint csak a lesújtó körülmények közt tehették.³⁾ Aranytól s ezüsttől csillogó 2500 lovas ment a császár elé anélkül, hogy a végek őrsége megcsonkított volna.⁴⁾ 1572 szept. 25-én Verancsics Antal esztergomi érsek koronázza meg Rudolfot.⁵⁾ Úgy, Rudolf, mint atyja Miksa, kötelezik magukat az ország régi szabadságának, törvényeinek s őseik intézményeinek megtartására.⁶⁾ Az új királynak ajándéku! tiszteletdíjat ajánlanak meg, még

¹⁾ 1569:33. c.

²⁾ 1572:2. c. I. decr.

³⁾ 1572:1. c. II. decr.

⁴⁾ Istvánfi Miklós: Magy. Tört. 592. l., az eddig használt hosszú pajzs helyett ekkor használnak először a magyarok mellvértet, sisakot s lándzsát, u. o.

⁵⁾ Id. m. Istvánfi M.: Magy. Tört. 593. l.

⁶⁾ 1572:2. c., II. decr. V. ö. 1553:19. c., az ország szabadságainak megerősítéséről.

pedig minden kapu után egy-egy magyar forintot, melynél többet nem ajánlottak, ami nem az ő akaratukon, hanem anyagi tehetőségük hiányán mult.¹⁾

Miksa halála 1576. okt. 12-én következett be és Rudolf került a trónra. Az új király jelleme, magánélete, nagy befolyást gyakorolt az ország történetére. Pár év múlva trónra lépte után prágai várba vonult vissza, hol romlott erkölcsű udvara társaságában, az alchymia s az astrológia titkait kutatta, órák javításával s együttjárásuk szabályozásával foglalkozott, valamint bűvös tükrökben kutatta a jövőt. Zárkózottsága lelki remegéssé fejlődött, az életéért való oktalan remegés örli idegeit. Akik halál-félelmét ki tudták használni, nagy befolyásra tettek szert az államéletet illetőleg. Senkivel sem érintkezett, még a spanyol követ s a nuncius is csak ritkán, szolgálak pártfogásával jutottak elébe. Mintegy kormánytalanság állt elő politikai tekintetben uralkodása alatt. Már trónraléptekor is kevés hajlamot mutat a kormányzásra, midőn 1578-ban a magyarországi hadügyek intézését Ernő főhercegre, Horvátországiét Károly főhercegre bízta.²⁾ Körülbelül 30 éves uralkodása alatt hozott törvényeinek tömege (499), a katonák s adók megajánlására vonatkozik, miből látszik, hogy Magyarország csakis ebből a szempontból érdekelte őt. Az ország egyéb bajjaival nem foglalkozott, sőt még azok feltárása is bosszantotta őt. Míg katonái éheztek s a nép nyomorgott, a császár léha kedvtelésekre, astrológiai s alchymista hóbortjaira, szobrok, műkincsek vásárlására fordította idejét s fecsérelte el jövedelmét.³⁾ Az államkincstár mindig üres volt, hogy mégis pénzt teremtsen elő, hűtlenségi pereket indított magyar főpapok s főurak ellen s az elkobzott főuri javakból fődőzte a hiányokat, de így sem tudta a pénzügyi zavarokat megszüntetni. Az elégületlenség s elkeseredés folyton nőtt. A felsőmagyarországi megyék 1591 elején részleges gyűlést tartottak s követeket küldtek Prágába sérelmeik orvoslása végett, mondván: »ha őket meg nem hallgatják, végletekre fognak menni.«⁴⁾

Az országgyűléseken maga a király csak háromszor jelent meg, ez is uralkodásának elejére esik. Mindezek dacára sem szűnik meg hangoztatni, hogy mennyire foglalkozik az ország ügyeivel. Így 1593-ban is, mikor az országgyűlés kiküldöttei megjelennek a királynái, a király mély sajnálkozását fejezi ki a hajdan virágzó ország felett, melynek jobbrafordítása »éjjeli s nappali gondoskodásának tárgyát képezi.« Szerinte a bajok eredete ott van, hogy a keresztény hatalmak egyenletlensége lehetővé tette a törököknek Magyarországon is megalapítani hatalmukat,

¹⁾ 1572 : 3. c.

²⁾ 1578 : 11. c., Szekfü : Magy. Tört. IV. k. 333—334. l. Horváth M. : Magy. Tört. IV. k. 363—366. l. i. m.

³⁾ Acsády I. : A magy. adózás tört. 1598—1601. 15. l., v. ö. Horváth M. : Magy. Tört. 366. l. IV. k. i. m.

⁴⁾ M. Orsz. Eml. VIII. k. 5. l.

melyen segíteni nem lehet.¹⁾A török megszállást Magyarországon lerázhatatlannak tartotta. Azért 1576-ban 8 éves békét köt s miután 1593-ban mégis kitört a törökkel való háborúskodás, jelentős sikerek után is csak inkább a békekötés lehetőségeire gondolt. Rudolf nem volt rossz ember, csak a hatalommal élni nem tudott.

A király *jogai*: 1. A törvényhozói hatalmat az országgyűléssel együtt gyakorolja, úgy, hogy amit a kir. előterjesztés alapján az országgyűlés elfogadott, annak az ő hozzájárulásával törvényerőt ad, amely azután a kihirdetéssel kötelezővé válik. Az azonban, hogy az 1604. évi 21. cikkelyhez még egyet hozzátoldott, mert Himmelveit törvényszövegező ezt lehetségesnek tartotta: ezt a magyar protestáns rendek nagyon sérelmesnek találták a katolikus templom visszafoglalásokkal együtt. 2. Magyarország kormányzását a magyar tanács s kancellária segítségével végzi. Az állami tisztségeket függetlenül tölti be, kivéve a nádorit. A főispánt ő nevezi ki.²⁾ 3. Élén áll a pénzügyi kormányzatnak, igazgatásnak. Őt illeti meg a pénzveretés s pénzkiadás joga. 4. A király védelmezi az egyházat. Gyakorolja a főkegyúri jogot (jus supremi patronatus). Ez a kegyúri jog jelenti, hogy a püspöki székek s javadalmak betöltésénél világi szempont is érvényesül. Prépostságokat, apátságokat adományoz.³⁾ 5. A király a legfőbb hadúr, intézkedik a katonák s várak felett. A király a maga hadseregét saját zászlója alatt vezetve, a többi katonaság előtt száll táborba.⁴⁾ 6. A bíraskodásban bár szemléyesen nem vesz részt, — közegei által gyakoroltatja — mégis a fontosabb ügyekben a döntést a háromhónapos tanácsban magának fenntartja.⁵⁾ 7. Az uralkodó, mint az államfelség személyesítője. — kifelé képviseli az államot.

Királyi *haszonvételek* (regale, jura regalia): A *lucrum camerae* (kamarai nyereség) mint jövedelmi forrás egyre gyérül a folyton hatalmasodó contributiók, dicák és subsidiumok mellett; az e címen befolyó jövedelem oly kevés, hogy annak behajtásával nem igen foglalkoztak. Az 1593:3. c. említi utoljára a kamarai hasznot s elrendeli, hogy a porták lajstromát el kell készíteni. A királyi fekvőjóságok jövedelme nagy, bár ezek közül a fekvőjóságok közül sok jutott török kézre (pl. Szeged, Székesfehérvár). A király jövedelmei még: a harmincadok Magyarország s Szlavonia területén s a sókamarak, — az erdélyi részekben szedett huszadok, ötvenedek s századok. Az adók beszedésének a király kincstári házához történik (ad domum thesaurarium suae maiestatis).⁶⁾

1) M. Orsz. Eml. VIII. k. 39—40. l.

2) 1578: 1. c.

3) 1588: 11. c., 16. c.

4) 1595: 2. c.

5) 1588: 8. c.

6) L. VIII. fej. 1514: 3. c.

A király azon kötelességének, hogy az országgyűlésen személyesen jelenjék meg, csak uralkodása elején tesz eleget. Az 1588-iki országgyűlés után öt évig nem hív össze országgyűlést. Rendszerint Károly, Miksa s Ernő főhercegekkel helyettesíteti magát. A király azonban nem csak hogy kötelességeit nem teljesíti, hanem törvénysértéseket is követ el. Az országgyűlés kijelenti, hogy »véginségre s szegénységre jutottak és semmijök sincsen.«¹⁾ Nem egyedül a király a bűnös a felsorolt dolgokban. Az országgyűlési végzést Prágába érkezése után, úgy a prágai udv. kamara, mint a titkos tanács felülvizsgálja, olyasmit nem toldhattak a rendek végzéseéhez, amiről azok nem határoztak, de az egyes cikkekhez hozzátenni vagy elvenni szabad volt. Sőt Himmelreich kir. titkár szerint ez szokás s jogos eljárás volt.²⁾

Károly s Ernő főhercegekre bizza Rudolf mindjárt, uralkodása elején a hadügyi dolgok vezetését.³⁾ 1594-ben már Mátyás végzi egyedül a teendőket, mivel II. Fülöp spanyol király Ernő főherceget nevezte ki Belgium kormányzójául.⁴⁾ A király helyettesítésével felmerült teendők ugyancsak hadi dolgokra vonatkoztak, azonban valójában kiterjedtek az összes kormányzati teendőkre. A rendek Ernő főherceg működésével meg voltak elégedve s köszönetüket nyilvánították, hogy Rudolf király helyett az országgyűlésen megjelent, hogy közbejárt a király s rendek között s ezt jövőre is megígérte. A főherceg részére a változt eljárásért minden kapu után 40 magyar dénárt ajánlott fel az országgyűlés.⁵⁾ Hogy nem csak hadi dolgokban jártak el a megnevezett főhercegek, igazolja az is, hogy az ország Mátyás közbenjárását kérte a zalavári s kapornoki apátságnak Ujlaky Lajos vasvári prépost javára való adományozása tárgyában.⁶⁾ Mátyás főherceget az ország rendei később mint az országgyűlés s hadak fejét üdvözölték azon odaadó igyekezetéért és segítségéért, hogy az országért életét is veszedelemnek kitette. Hálából minden jobbágy és szellérház után ajándékképen 20 magyar dénárt ajánlanak meg.⁷⁾ Rudolfot azonban még ez a hálanyilvánítás s bizalom is bántotta, úgy, hogy mikor 1603-ban Pozsonyban országgyűlést hirdet, maga helyett nem Mátyás, hanem Miksa főherceget küldte.⁸⁾

Az 1608. pozsonyi országgyűlésen Mátyás főherceget, ki már két év óta főkormányzó (supermus gubernator) volt, Rudolf lemondása folytán királlyá koronázzák. Rudolf a lemondását megbánta s hatálytalanítani akarta, de eredménytelenek maradtak kísérletei.

1) 1582: 8. c., 1593: 18. c., 1588: 39. c., 1595: 55. c.

2) M. Orsz. Eml. X. k. 151—155, 391 l. id. m.

3) 1578: 15. c.

4) Istvánfi: Magy. Tört. 693. l.

5) 1588: 1. c., 1588: 13. c.

6) 1596: 39. c.

7) 1600: 2. c., 25. c.

8) Horváth M.: Magy. Tört. IV. k. 184. l.

Rudolf anyja, Mária királyné, spanyol mintára alakította udvartartását. Pozsonyban olyan volt az udvari élet, mint a madridi Alcasarban.¹⁾ 1577-ben Rudolf Prágába vonul s így ott találjuk udvartartását is. Főbb udvari tisztségek s azok viselői: *főkamarásmester* (magister cubiculariorum regalium) erdődi Pálffy Miklós; *főpohárnokmester* (magister pincernarum) ghimesi Forgách Zsigmond; *főasztalnokmester* (magister dapiferorum) bethlenfalvi Thurzó György; *főajtónállómester* (magister janitorum) Pálffy Miklós (1582), 1606-ban kisasszonyfalvi Istvánffy Miklós; *főlovászmester* (agazonum regalium magister) Bánfi László (1582), 1606-ban gr. Erdődi Tamás.²⁾ Ezek a felsorolt udvari emberek az állami életben is tevékenyen részt vesznek: így határvizsgáló bizottságokban, bíraskodásban, hadügyi teendők végzésében, békék kötésénél; pl. Istvánffy Miklós mint alnádor főajtónálló tisztségének is eleget tesz.³⁾ Rudolf spanyol neveltetésénél fogva új szellemet hozott az udvarba s a kimért, rideg szertartásokban — melyek közt a király magyarjai előtt jelentkezett — mintegy megtestessedett az országra nehezedő idegen uralom.⁴⁾

A király mellett meg kell még emlékeznünk *az erdélyi fejedelemtől* is. Erdély a hozzákapcsolt tartományokkal — Moldvával s Havasalfölddel — valóságos és elválaszthatatlan (tamquam verum et inseparabile membrum) részét képezi Magyarországnak.⁵⁾ A király Erdély fejedelmét somlyai Báthory Zsigmondot szabad fejedelemnek elismeri, címe: »birodalmi és erdélyi fejedelem, székelyek ispánja és a magyarországi részek ura«, amint ezt Bocskay Istvánnál is megtaláljuk, címzése »illustrißsimus«. Rudolf királyt s törvényes utódait törvényes királyukul elismeri a fejedelem s annak utódai eskütétel mellett, a hűbéri jogt sérelme nélkül.⁶⁾ Rudolf király össze akarja kapcsolni az erdélyi fejedelmet a Habsburg házzal s ezért megígéri Báthorynak, hogy a »nemes ausztriai vérből« feleséget fog neki szerezni, továbbá ígéri, hogy az aranygyapjas rendet is megszerzi a spanyol királytól.⁷⁾ A fejedelmek az uralkodás változása alkalmából teszik le a királynak a hűségesküjüket, midőn tartományukat birtokukba veszik. A fejedelemnek a tartományba (provincia) s az átengedett részekbe való beiktatása a király biztosai által történik. A fejedelem a nemzetségi s egyéb szerettek mellett Erdély címerét is viseli.⁸⁾

1605-ben Szent Márton ünnepén Mehmet nagyvezér koro-

¹⁾ Spanyol követ 1572. ápr. 6. jelentése a Tört. bizottság másolatai közt.

²⁾ 1595 s 1606 törv. befejezése, Istvánffy: M. Tört. 621, 829. l.

³⁾ 1582: 6. c., 1596: 60. c., 1599: 17. c., 41. c.

⁴⁾ V. ö. Acsády: M. három részre oszlásának tört. 565. l.

⁵⁾ 1595: 2. c. 3. §.

⁶⁾ 1595: 2. c. 3. c.

⁷⁾ 1595: 4., 5. c.

⁸⁾ 1595: 2. c. 2. §., 1606: 15. c. 8—9. §.

nát, kardot s zászlót adott át Bocskaynak, miket a szultán barátsága s szövetsége zálogául küldött. A korona durva művű, belül fa s felül aranyszálakkal volt bevonva, ódon munkával, kövekkel kirakva. Bocskay elfogadta a királyi koronát, de nem mint királyi jelvényt, hanem mint ajándékot, melyet Szécsi Györgynek adott megőrzés végett, őt tévén ezáltal koronaörré. ¹⁾ A fejedelem a bécsi békében kijelenti, hogy az ajándékozott korona sem a király, sem az ország, sem a magyar korona kisebbitésére nem fog szolgálni. ²⁾

A magyarságnak mindig hő kívánsága volt, hogy királya az országban tartózkodjék s a *koronát* is ott őrizzék; Rudolf alatt sem egyiket, sem másikat nem érte el. Rudolf 1577-ben atyja temetésére a szent koronát a koronázó jelvényekkel Prágába vitette. A rendek véleménye szerint a koronát vissza kell vinni Pozsony várába s őrzését »meghitt magyar ős és nemzeti urakra a régi mód szerint kell bízni«. A magyar tanács véleménye szerint azonban nincs biztos hely az országban számára s gyalázatára válnék a királynak, ha kezéből ki kellene adni. ³⁾

---

¹⁾ Istvánffy : Magy. Tört. 922–23. l.

²⁾ 1606 : 15. c. 19. §.

³⁾ 1606 : 4. c., Orsz. Eml. XII. k. 199–200. l.

III.

HITÉLET, EGYHÁZI TÁRSADALOM, SZELLEMI MŰVELŐDÉS.

Reformáció – ellenreformáció. A bécsi béke. Főpapok és püspökök. Kápialanok és konventek. Dézsmák s egyházi adózás. A szentiszék egynemely ügyeiről. Az új naptár. Iskolák, irodalom, művészet, iparművészet.

Rudolf korában az általa alkalmazott önkényuralom, mely sem az ország érdekeire, sem a hozott törvényekre nem volt tekintettel, — továbbá a kath. reformáció templomvisszafoglalásai s a nótaperek váltak okozóivá azon hajdúharcoknak, amelyek Rudolf kormányzása alatt a török elleni harcokkal, tömérdek nyomort s szenvedést zúdítottak a nemzetre.

Luther *reformációja* már a mohácsi vész előtt ismeretes volt az országban. Az 1525:4. c. ugyan a lutheránusokat megégetéssel (lutherani comburantur) fenyegeti, de az új tan ellenéje is terjed, még inkább I. Ferdinánd és Szapolyai János ellenkirályok alatt, kik pártpolitikai okokból túrték ezt az állapotot, miután sok hívük az új valláshoz pártolt. Az 1548:11. c. a lutheránusokat hallgatagon tűri s csak az anabaptistákra (ujra-keresztelőkre) s kálvinistákra (sacramentarii) mondja ki, hogy őket az országból ki kell űzni. Az 1556:26. c. már csak az anabaptisták kiűzését tartja fenn.

A magyar királynak legfőbb kegyúri joga (politikai érdemek elismerése, püspöki kinevezés) nagyban hozzájárult a protestantizmus elterjedéséhez. A királyi kegyúri jog gyakorlásában világi szempontok is érvényesültek, az egyházi méltóságok betöltésénél; ez azonban nemcsak nehézségeket támasztott, hanem egyenesen kiszolgáltatta az egyházi birtokokat világiaknak. A kegyúri jogra nézve a pápai felfogást legrészletesebben Gesualdo bíbornok fejté ki V. Sixtus megbízásából Rudolf előtt: a magyar királyi kegyúri jog abban áll, hogy a püspöki s érseki székre bizonyos személyeket nominálhasson, azon célból, hogy a pápa provideálja. A Habsburgok azonban a királyi kegyúri jog számára vindikálták a kinevezést, adományozást.¹⁾

A reformáció legtöbb prédikátora a katolikus egyház alsóbb papságából származik és kismemes vagy jobbágy eredetű.

¹⁾ Szeffü Gy.: Magy. Tört. IV. köt. id. m. 212—213. l.

Az új hit első szervezetei németnyelvű területeken készültek el. Az ország korábbi katolikus egysége helyébe kisebb protestáns egységek mozaikja került.¹⁾ Egyházi birtokok szekularizálódnak. A ferenceseknek a mohácsi vész idején 70 kolostoruk van 1500 szerzetessel, 1605-ben 5 kolostor 30 szerzetessel. A kolostorok pusztulása egyrészt a török foglalásból, másrészt a kegyúri jog egyházellenes interpretálásából, világi urak, katonák foglalásából következett s a német városokban a protestáns hitre való térés következtében állott elő.²⁾

A XIV. század óta a gyakorlatban lévő commendatori rendszer a kolostorok apátválasztási jogát felfüggesztette s idegent helyezett kívülről a kolostor élére, aki azután a XVI. században teljesen elvilágiasította a kolostor belső életét.³⁾ A 80—90-es évekig a falusi nép csak ott választhatja magának a papját, hol a földesúr megengedi vagy hallgatagon eltűri.⁴⁾

A reformáció természetesen életre hívta az *ellenreformációt*, amint a törvényekből is látjuk. Rudolf már a spanyol udvarban — II. Fülöpnél — nyert katolikus nevelésénél fogva is hajlott az ellenreformációra. Rudolf az ellenreformáció zászlaját nyíltan kitűzi azon parancsokban, melyekben a kalocsai érseket, egri püspököt, a váradí püspököt felszólítja s a sellyei jezsuitákat, hogy buzgó s tanult katolikus papokat küldjenek az erdélyi császári biztosokhoz, mert elhatározta Erdélyben »az istentelen eretnokségeket kiirtani« s a katolikus vallást régi fényében visszaállítani.⁵⁾

Miután az egri püspök s káptalan székhelyét a török elfoglalta, Kassát jelölték ki ideiglenes székhelye gyanánt.⁶⁾ E város nagyrészt protestáns volt s a katolikusok benne szerény részt foglaltak el. Szuhay István egri püspök tanácsára a Szt. Erzsébet városi főegyházat, melynek főkegyura a király, a katonaság piacon való felállása mellett átveszik s a katolikus káptalannak adják s az evangélikus lelkészeket kiutasítják a városból. A kassai eset Lőcsén is megismétlődött, bár nem nagy sikerrel.

Rudolf ezen tettei miatt forrongások s elégedetlenségek mutatkoztak az országban, melyeknek az 1604-ik évre összehívott országgyűlésen adtak kifejezést, hol a karok s rendek a sérelmek orvoslását követelték. A király azonban nemcsak a sérelmeket nem orvosolta, hanem azokat tetézte még azzal, hogy a szentesítés végett benyújtott 21 törvénycikkhez egy 22-iket önkényesen csatolt Mátyás főherceg befolyására, habár azzal az országgyűlés előbb nem foglalkozott s természé-

1) Szekfű Gy.: Magy. Tört. IV. köt. id. m. 271—276. l.

2) Szekfű Gy.: Magy. Tört. IV. köt. id. m. 216. l.

3) Szekfű Gy.: Magy. Tört. IV. köt. 215. l.

4) Szekfű Gy.: Magy. Tört. IV. köt. 258. l.

5) Orsz. Eml. X. köt. 371—75. l.

6) 1597: 38. c.

tesen hozzá sem járult. A 22-ik cikk kijelenti, hogy az ország közönséges gyűlésein s fontos tárgyalásain senki a vallásügyet a közös tárgyalások késleltetésére s félbeszakítására semmiféle ürügy alatt színre, napirendre ne hozza büntetlenül. Egyúttal elrendelte, hogy azok, kik ezt a törvényt megszegik, a lázítókra előírt büntetéssel sujtassanak.¹⁾ Az első hivatalos nyilatkozat e törvénycikk ellen, a Gálszécsen megjelent rendek által történt, kik Belgiojoso csász. generálist felkérlik, hogy a protestáns vallás szabadságát háborgattatni ne engedje. A cikk számukra nem létezik; nem törvény. »Eundem articulum acceptare omnino eis integrum non esset«. S ha pedig Belgiojoso vagy bárki más e cikkekre támaszkodva vallásuk szabad gyakorlatát igyekszik megakadályozni, fegyvert ragadnak önvédelmükre.²⁾

A királyi önkényeskedés s a törvénybetoldás mellett Illés-házy és Bocskay nótapere voltak az okai a következő, évekre szóló belső háborúnak, Bocskay István felkelésének. Bocskay István erdélyi fejedelemnek a császári hadak felett aratott gyors sikerei oda fejlesztették az ügyet, hogy létrejött az 1606-iki béke, melyet Bécsben kötöttek. Ez számos cikkelyben foglalkozik a vallási viszályokból eredő bajok megoldásával.

A törvény eltörli a 22. c.-t, mivel az országgyűlésen kívül az országlakók beleegyezése nélkül történt annak alkotása. Szabad lesz a vallásgyakorlat az urak, nemesek, városok és a végbeliek részére a saját birtokaikon és a fiscusi jószágokon; a király senkit háborítani vagy háborgattatni nem enged a vallását illetőleg, de a római katolikus vallás sérelme nélkül (praejudicio catholicae romanae religionis). A római katolikusok papságának templomai érintetlenül és szabadon maradnak s azokat a templomokat, melyeket a zavaros időkben elfoglaltak, kölcsönösen visszaadják.³⁾ A jezsuiták kérdésében lényegileg nem történt megegyezés. A rendek követelik, hogy a jezsuitáknak birtokjoguk ne legyen Magyarországon. A király ragaszkodott jogaihoz.⁴⁾

A királynak a püspöki székek betöltésénél szabad kezet hagynak, de a kir. helytartó tanácsban csak azok szerepelnek, kiknek püspöki egyházaik vagy egyéb püspöki jogaik vannak. Előnyben részesülnek a nemesi vérből származottak. Hogy az egyházi személyek a világi hivatalokból kizárassanak, arra nézve nem történt határozat.⁵⁾ Az erdélyiek kívánták, hogy a püspökök s helyetteseik dézsma ügyében ne büntessenek és ne átkozzanak ki senkit. Ennek eldöntését is a következő ország-

1) 1601: 22.

2) Orsz. Eml. X. köt. 590. l.

3) 1606: 1. c.

4) 1606: 8. c. — Ennek ellenére 1608: k. e. 8. c. kimondja: Magyarországon birtokuk nem lehet.

5) 1606: 6. c. 3 - 1. §.

gyűlésre utalták.¹⁾ A magyarországi főpapok megüresedett székeit a király rendszerint áthelyezés útján tölti be.

Rudolf az üres *esztergomi érsekséget* 1582-ben nem tölti be, hanem az ez évi országgyűlésen Telegdy Miklós pécsi püspököt az érsekség adminisztrátorává nevezi ki. Rudolf az esztergomi érsekséget gyakori unszolás ellenére sem tölti be, míg nem 1596-ban az 1582-ig volt veszprémi, azután pedig nyitrai püspök — Fejérvözy István, ki egyidejűleg kancellár is volt, — kapja meg ezt a méltóságot. Kutassy János győri püspök 1595-ben lesz kancellár s 1599-ben érsek. 1606-ban úgy látszik megint nincs érsek, mert Szuhay István egri püspök az adminisztrátor. Forgách Ferenc nyitrai püspök s kir. helytartó 1607-ben lesz érsek.

Pécsi püspök: Telegdy Miklós (1582), Kutassy János (1588), Cherödy János (1593), Zalathnoky György. (1601).²⁾ *Kalocsai érsek:* Draskovich György (1584), Pethe Márton (1601), Szuhay István (1604). *Váradí püspök:* Bornemisza György (1582), Pethö Márton (1588). *Csanádi püspök:* Szegedy Pál (1588), Verancsics Faustus (1604). *Veszprémi püspök:* Fejérvözy István (1582), Monoszlay András (1604), Náprágyi Demeter (1606). *Nyitrai püspök:* Fejérvözy István (1588), ghimesi Forgách Ferenc (1606). *Váci püspök:* Mossóczi Zakariás (1582), Máthesy István (1588), Szuhay István (1595), Radoevich Péter (1599). *Győri püspök:* Draskovich György (1579), Kutassy János (1595). *Tinini püspök:* Cherödy János (1588), Lépes Bálint (1606). *Egri püspök:* Radéczi István (1581), Szuhay István (1602). *Zágrábi püspök:* Draskovich György (1576), Heresinczy Péter (1587). *Boszniai püspök:* Ujlaki Lajos (1602).³⁾

11 püspökség van betöltve s a kalocsai érsekség, míg az esztergomi nem állandóan.

A rendek között, mint első szerepel a főpapság (domini praelati). Az országgyűlések általában arra törekedtek, hogy a főpapok befolyását az államügyek intézésében csökkentseék, de az mégis nagy szerepet tölt be.⁴⁾ A király két tanácsosa közül is, kik udvarában kötelesek tartózkodni, az egyiknek egyházinak kell lenni.⁵⁾ 1581-ben Radéczi István egri püspök királyi helytartó, 1595-ben Kutassy János győri püspök kancellár, 1606-ban Forgách Ferenc nyitrai püspök. Szuhay István egri püspök a kamara elnöke.⁶⁾

Nyolcados s helytartósági törvényszékeknél, fel'ebbezések-

1) 1606: 7. c.

2) 1582: 6. c., 1588: 30. c.

3) 1582: 4., 5. c., 1588: 30. c., 1595: 56. c., 1599: 44. c., 1602: 23. c., 1604: 8. Fraknói Vilmos: Magy. Egyh. s pol. össz. III. k. 215—271. l.

4) 1606: 6. c.

5) 1569: 38. c.

6) 1595: 56. c., 1606: 15. c.

nél, határvizsgáló bizottságban első helyen említik a főpapokat. ¹⁾ A főpapok jogosultak a tulajdonukat képező ingó s szerzett vagyonuk felett szabadon végrendelkezni. ²⁾ Megemlítendő a főpapok tevékenységéről, hogy a magyar törvénytárt Ilosvay István egri nagyprépost gyűjtötte össze, melyet 1583-ban Mossóczi Zakariás váci s Telegdy Miklós pécsi püspökök nyomattak ki. ³⁾

A *káptalanok és konventek*, mint hiteles helyek bírnak jelentőséggel, ami nagyjában megfelel a mai kir. közjegyzői intézménynek. Működésük körébe tartozik: másolatokat adni birtokjogot igazoló levelekről, új birtokokba beiktatásoknál szerepelnek, eljárnak vagyonbecslésben, birtokhatárok kiigazításában, pénzt elfogadnak megőrzésre, végrehajtást foganatosítanak. Ezenkívül egyes bírói eljárásokat végeztek és pedig kisebb törvénykezéseknél, birtokügyek intézésénél. ⁴⁾

A háborús idők következtében Sopronba menekült *győri káptalan* az országgyűlés feljogosítja, hogy végrehajtásokban és kiküldetéseknél a saját egyházmegyéje területén eljárjon, de a csornai konvent és Sopron város jogainak sérelme nélkül. ⁵⁾ Később a karok ismételten kérték, hogy a győri káptalan székhelyét és joghatóságát Győr városába helyezze vissza a király. ⁶⁾

Szintén a háborús viszonyokkal van összefüggésben, hogy *a vasvári káptalannak* el kellett költöznie pecsétjével s irataival együtt Szombathelyre, mint biztosabb helyre, — nehogy az ott őrzött kiváltságleveleket az ellenséges török elvegye. ⁷⁾ Megállapítják, hogy a vasvári káptalannak pecsétjét, mely a hosszas használat miatt elkopott, — akár ezüstbe, akár ércbe újra véssek, a régít azonban Vas vármegye gyűlésén bemutassák és megsemmisítsék. ⁸⁾

Eger vára elestével az *egri káptalan* Kassán nyert elhelyezést. Megengedték, hogy végrehajtásokat és kiküldetéseket végezzen a saját egyházmegyéje területén. Elveszett pecséteti helyett pedig kevesebb pecsétet készíttessen, hogy a hamisítások ezzel könnyebben elkerülhetők legyenek. ⁹⁾

A *zalavári és kapornoki konventek* az 1575: 17. c. szerint romba dőltek s addig is, míg helyreállítatnak, helyettük a vasvári káptalan vagy ennek megszűnése esetén a pozsonyi káptalan jár el. Ennek folytán a vasvári káptalant kötelezték arra, hogy a feleknek iratait kérelmükre keresse és saját pecsétje alatt adja ki. ¹⁰⁾ A két konvent helyreállítása azonban

1) 1578 : 8. c., 1582 : 4. c., 6. c., 1588 : 30. c., 33. c.

2) 1598 : 40.

3) Batthyányi : Leges Eccles I. 10.

4) L. Egyházi Biráskodás X. fej.

5) 1597 : 39. c.

6) 1599 : 42. c.

7) 1578 : 20. c.

8) 1588 : 46. c.

9) 1597 : 38. c.

10) 1588 : 46. c.

késlett, amit az országgyűlés azzal sürget, hogy a király ezt mielőbb tegye meg és az apát jövedelmét is adja vissza. Kívánják, hogy a zalavári és kapornoki apátságot a fölség a vasvári prépostnak, Ujlaky Lajosnak adományozza.¹⁾

A *túróci Boldogságos Szűz Mária konvent* jegyzőkönyvét a változott viszonyoknak megfelelően az esztergomi káptalanhoz Nagyszombatba kellett áttenni.²⁾ A túróci prépostságot 1586-ban Rudolf a jezsuiták ujonnan alapított nagyszombati kollegiumának adta.³⁾ A többségükben protestáns rendek ebbe nem akartak beleegyezni s azt kérték, hogy a jezsuitáktól a király vegye vissza a prépostságot és adományozza valamely érdemes hazafinak.⁴⁾ Ez eredménytelen volt, miért is kilenc év múlva újból megsürgeti az országgyűlés.⁵⁾ A király azonban ezt a két törvényt, amint a vonatkozó decretumok záradékából kitűnik, nem szentesítette, mert nem akarta a túróci prépostságot a jezsuitáktól visszavenni.

Ezután a rendek is módosították a kívánságokat, mert most már azzal is megelégedtek, hogy a jezsuiták a konventi teendők ellátására négy világi papot s jegyzőt tartsanak.⁶⁾

A szent keresztről címzett *leleszi konventben* a szükséges végrehajtások végett kielégítő számban kell papokat tartani, azaz legalább öt szerzetest vagy ugyanannyi presbytert, mert a végrehajtásokat a beérkezett panaszok szerint nem foganatosítják s mert a leleszi prépostnak erre megvan a szükséges jövedelme.⁷⁾

A király nem idegenkedett az egyházi vagyonnak jogosulatlan elzálogosításától sem; másrészt elrendelte, hogy az elzálogosított javakat vissza kell váltani és átadni az egyházi rendnek.⁸⁾

Az *egyházak jövedelmét* és megélhetési forrását főleg a dézsmák képezik és a fekvőjóságok, melyeket a főpapok olyan joggal birtokoltak, mint a nemesek. A földeket jobbágyok művelték s ezek éppen úgy fizették az adókat és végezték az ingyenmunkát, mint a többi jobbágyok.⁹⁾ Adóznak az egyházi nemesek is, valamint a plébánosok, apátok, prépostok, főesperesek, káptalanok, oltárok s kápolnák igazgatói, kiknek nagyobb javadalmuk van s tizedet, kilencedet s tized-negyedet és tizenhatodot húznak.¹⁰⁾ Kiváltságuk van az esztergomi érsek egyházi nemeseinek s jobbágyainak, amennyiben a vám s rév-

1) 1596 : 39. c.

2) 1578 : 21. c.

3) Orsz. Eml. XII. köt. 190. l.

4) 1588 : 11. c.

5) 1597 : 10. c.

6) 1599 : 35. c.

7) 1600 : 26. c.

8) 1588 : 39. c.

9) 1595 : 6. c.

10) 1596 : 10. c.

díjszedés alól fel vannak mentve.¹⁾ Az egri káptalannak megengedték, hogy dézsmáit s negyedeit természetben szedhesse, mert jövedelmeinek legnagyobb részét elvesztvén, másból meg nem élhet.²⁾ Trencsén vármegye és a nyitrai püspök között a dézsmák szedéséből kifolyólag viszály és per volt folyamatban. Ennek elintézését a békésebb időkre halasztották, — addig is a püspöknek a per folytatásától el kellett állani.³⁾

A *szentszék* dolgairól is történt intézkedés. Azok a címeres nemesek, kik az érsekséget vagy más egyházi személyeket megillető tizedeket vagy negyedeket bitorolják, — vagy azok, kik ilyenek fizetésére lévén kötelezve, ennek eleget nem tesznek: a szentszék elé idéztessenek s az ott meghozott ítéleteket a király hatalmánál fogva, de a vármegyék is hajtsák végre.⁴⁾ Szuhay István egri érsek kijelenti Mátyás főhercegnek, hogy egyedül a pápa lehet in criminalibus a törvényes bíró a püspökök felett.⁵⁾

XIII. Gergely pápa a Julius Caesar-féle *naptárt* megjavíttatja s 1582-iki (febr. 24.) bullájában életbelépteti. Rudolf király 1583-ban rendeletet ad a naptár életbeléptetésére. Radéczi István egri püspök a nagyszombati nyomdában ki is nyomatta.⁶⁾ Míg a katolikus papság készséggel használja a naptárt, a megyék s városok nehézséget támasztottak, mondván, hogy a rendelkezés az országgyűlésre tartozik. Az ország rendi 1588-ban is kifejezést adnak annak, hogy az ónaptár megváltoztatását nem igen kívánják, — mégis a király óhajára az ónaptárt eltörlik s az újat léptetik életbe.⁷⁾ A protestáns rendek egy ideig ellenzik az új naptár elfogadását, de megnyugszanak, tekintve, hogy a törvénybe betették, hogy a király (s nem a pápa) előtt hajlanak meg. Ezzel szemben Horvát- s Tótország rendi 1588-i tartománygyűlésükön kijelentik: nem öfelségére, hanem a pápára való tekintettel fogadják el a naptárt.⁸⁾ Az új naptár betartását a király, szigorúan követeli s mert Bártfán vonakodnak, azért ott a könyvek nyomtatását is megtiltja a király, hogy ezután se naptárt, sem más egyebet ne lehessen ott nyomtatni.⁹⁾ Az új naptárt azonban sokan nem alkalmazták, minthogy pedig ezt leginkább némely papok kárhoyatosnak s tilalmasnak találják, ezért elhatározták az ország rendi, hogy akiket rajta érnek, azok egyházi jövedelmeiket

¹⁾ 1599: 41. c.

²⁾ 1597: 38., 1598: 32. c.

³⁾ 1599: 43. c. Az egyházakat illető adózás s katonáskodás szabályait egyébként I. VII. s VIII. fejezet alatt.

⁴⁾ 1596: 35. c.

⁵⁾ Orsz. Eml. XII. köt. 185. l., értsd Migazzi püspök esetét, midőn Boeskey fogva tartja.

⁶⁾ Fraknói V.: Magy. polit. s egyházi összeköt. szentszékkel III. k. 219. l.

⁷⁾ 1588: 28. c.

⁸⁾ Fraknói: M. egyh. s polit. össz. a szentszékkel III. köt. 219. l.

⁹⁾ Magy. Orsz. Eml. IX. köt. 210. l.

elveszítik. Azok a városok s földesurak pedig, kik a törvénynek ellenszegülnek, az ónaptárt használják, vagy nyomatják, minden egyes alkalommal, mikor rajta érik őket, 1000 forint büntetéspénzt fizetnek.¹⁾

Az 1602-iki tótországi tartománygyűlésen elrendelik az ünnepeket, különösen a vasárnapok megtartását, mindennemű mezei vagy nyilvános munka szünetelését.²⁾

Iskolázás. A XVI. században főuraink s tehetősebb nemesseink nem tartották szükségesnek, hogy fiaikat nyilvános iskolákba küldjék. Minden nagyobb kastély a magyar ifjúság nevelő iskolája volt. E században az országban fennállott 168 kisebb s középiskolai rangú intézet közül 134 volt protestáns és csak 34 katolikus. A protestánsok *sárospataki* főiskolájának alapját a Perényi család vetette meg és Comenius Ámos János híres pedagógus szervezte újjá. A sárospataki főiskola épp olyan erősség volt Felsőmagyarországon, mint az *enyedi* Erdélyben. A katolikus iskolák nagyrészt a jezsuiták kezében voltak. A *nagyszombati* jezsuita-iskolát Oláh Miklós egyetemi rangra akarja emelni, de a feladatot csak Pázmány Péter végezte el. A jezsuiták kollégiumainak tanfolyama három szakaszra oszlott: az elsőben grammatikát, a másodikban retorikát és poézist, a harmadikban filozófiát tanítottak. Az átlagos tanuló hat év alatt végezte el a szorosabb értelemben vett középiskolát s további három évig tartott az előkészítés az egyetemek szakbeli karaira a bölcsészeti karon vagy a liceumokban. Ezek alapján fölvettek a diákok a teológiai karra. Csak nagyobb személyzettel bíró tárházakban szerveztek gimnáziumi, filozófiai és teológiai tanfolyamokat. A jezsuiták iskolái általában népesek voltak, aminek mindenesetre egyik főoka, hogy tandíjat nem szedtek. A tanulók többnyire bejárók voltak, de sok helyen konviktusókat is állítottak fel. A gimnáziumokban főleg a klasszikus nyelvet s irodalmat tanították. A filozófiai tanfolyam anyaga egészen Aristotelesen alapult Aquinói Szt. Tamás értelmezésével. Míg a jezsuiták kezén lévő kollégiumokban szigorúan ragaszkodtak a latin nyelvhez, a protestáns iskolákban hamarabb kezdtek szakítani a humanista latintanítás kizárólagosságával s hirdették a magyar nyelv szépségét és sürgették a tudományoknak magyar nyelven való megszólalását, úgy, hogy a protestáns főiskolák a nemzeti érzület védvái lettek. A magyar ifjak a külföldi egyetemeket is látogatták. A XVI. század második felében Wittembergben 800 tanuló volt kinn. Bolognában főleg egyháziak, Páduán világiak keresték fel. A párisi és a genfi egyetem is igen látogatott volt.³⁾

Irodalom. Hazánknak XVI. századi története egyike a leg-

¹⁾ 1599: 45. c.

²⁾ Magy. Orsz. Eml. X. 635. l.

³⁾ Fináczy E.: A renaissancekori nevelés tört. 249—276. lap. Beöthy Zsolt: A magy. irod. tört. I. k. 281—291. l.

szerencsétlenebb korszakoknak s mégis e török és német dúlás szomorú napjaiban jelentkezik legelőször nagyobb mértékben a magyar nyelvű levelezés és irodalom. A reformáció mindenesetre megélelnítette azt, ami a reformáció nélkül is bekövetkezett volna, — a nemzeti nyelv irodalmi használatát. Bekövetkezett ez már korábban is a déli katolikus országokban. Ezt a humanizmus hátráltatta, a reformáció térítő törekvése siettette. A szakadás, — mely a protestantizmus erejét meggyengítette s az ellenreformáció feleledését elősegítette, — a magyar irodalomra nézve csak szerencséjével járt. Vallásos mozgalmak, felekezeti küzdelmek teremtek meg a XVI. századbeli irodalmat, egyáltalában a vallásosság nyomja rá bélyegét úgy a prózára, mint a versre.

A szellemi élet fejlődése együttjárt a nyomtatott könyvek sokszorosításával, mely a nyomdák feladata volt. Korunk leg híresebb nyomdája a debreceni, melyet 1561-ben alapítottak. 1578-ban keletkezett a bártfai nyomda, melyen kívül még a kolozsvári érdemel említést. A teljes magyar biblia 1590-ben jelent meg Vizsolyban, innen a neve is »Vizsolyi biblia«, mely Károli Gáspár fordítása.

A XVI. sz. vallásos irodalma nem képzelhető el vitázó művek nélkül. 1591-ben a csepregi col'oqu'umnak nevezett hitvita elszakította a lutheránusokat és kálvinistákat egymástól. Az ellenreformáció szó és tollharcát Telegdi Miklós indítja meg, a pécsi püspök. Bornemisza Péter támadja meg először nyíltan Telegdit 1577-ben »Fejtegetés« c. művével. Természetesen Telegdi sem marad adós a válasszal s így e viták számos mű keletkezésére adnak alkalmat.

A különválás és a fejedelmi udvar megszilárdulása Erdélyben hatással volt a történetírás fejlődésére. Kiemelkedő jelentősége van *Gyulaffy Lestárnak* (Lesták, Leusták, Eustach), az évkönyvírónak, kinek naplófeljegyzései (1565—1606.) több helyt emlékiratokká nőttek. Gyulaffy dunántúli családból származott, majd a Báthoriak szolgálatába állott. *Szamosközy István* történeti feljegyzései nagy jelentőségűek s apróbb iratai mellett egész monografiák vannak munkáiban történetírói pártatlansággal megírva. Ugy Gyulaffy, mint Szamosközy művei az erdélyi eseményekről tájékoztatnak, míg Illésházy a magyarországi történeteket adja elő. *Illésházy Istvánnak*, a későbbi nádornak feljegyzései 1592-től 1603-ig terjednek. Nagy történeti munkát készített *Somogyi* (Simigianus) *Ambrus* belső-szolnok vármegyei főjegyző, ki Bonfinit folytatta 1490-től 1606-ig. Az erdélyi eseményeket örökítette meg *Hidvégi Mikó Ferenc* históriája is (1594—1613). Valamennyi történetírónál nagyobb a jelentősége *Istvánffy Miklósnak*, a magyar Liviusnak. Művének legértékesebb része természetesen a saját korára vonatkozó önálló rész, amelyet ki kell egészítenünk s ellen kell őriznünk egyéb tanúkkal. Istvánffy szintén Bonfiniust folytatja 1606-ig. Munkája a magyar történelem egyik legmaradandóbb, legbecsesebb alkotása.

Korunk legkiválóbb lírikusa *Balassa Bálint* volt, kinek mű-

veiben a kor egyházi és világi lírája tetőpontját éri el. A törtéias énekmondás gazdagsága jóval felülmúlja az előző századokét. Mindenesetre e gazdagságra termékenyítő hatással volt a vitézi tettekben híres, eseményekben bővelkedő kor. Meghonosodnak a költészetnek szépprózai ágai is s a XVI. század közepén megjelenik folyó beszédben írva az irodalmi dráma kezdetleges formája is.

Művészet. A művészetek, dacára az eldaraboltságnak s a pusztító török erőnek, nem indultak hanyatlásnak. Sőt Magyarországon, mint korábban is, egyike azon európai országoknak, melyek az új irányzatokat leghamarább befogadták. Szárnyas oltáraink, fából faragott *szobraink* művészete még a középkorba nyúlik vissza. A XV., XVI. században működhetett Kassán egy iskola, István mester vezetésével, melyben valószínűleg Budáról szerződöttetett erők voltak. Lőcsén Pál mester alapított szintén faragó iskolát. *Festészetünk* XV., XVI. századbeli emlékeit főképp a felvidéki bányavárosaink szárnyas oltárain találjuk meg. Nagyon sok kép pusztult el a reformációval kapcsolatban, mivel azokat sok helyen nem tűrték a templomokban. A lutheránizmus azonban e téren kíméletesebb volt, mint a kálvinizmus. A XVI. században különösen a vidéken a renaissance továbbfejlődésében Velence a döntő s terjesztő a Dalmácia és a Terra fermából jövő kőművesek és képfaragók. De már a XVI. sz. második tizedében a mi mestereink is tiszta renaissance stílusban dolgoznak. A *képirások* zöme arckép, még pedig főképpen ravatalfestmény. A törökök pusztításainak kitett vidéken az *udvarházakat, kastélyokat* renaissance stílusú eredeti védelmi berendezésekkel látják el. Ilyen Thurzó Ferenc nagybittsei kastélya, melynek egyik szárnya 1601-ben épült szép faragott és sgraffitós¹⁾ díszítésével. A késmárki Thököly vár s a nagygyőri kastély a XVI. sz. végéről valók. A késmárki kastély körfalát négyszögletes fülkék (ormok) s ezek koronája alatt az attikát akantuszlobos sgraffitók díszítették, melyekből való maradványok még ma is láthatók. 1591-ből valók a kézmárki plébániatemplom különálló harangtornyának sgraffitói. A *síremlékek* renaissance formája főként a XVI. sz. végén kezd terjedni hazánkban. Ilyenck: Rueber János felsőmagyarországi főkapitány fehér márvány sírszobra a kassai székesegyházban (ma a Nemzeti Muzcumban van), továbbá egy ismeretlen vallon katonatiszté a hártfai Szt. Egyed templomban. A barokk síremlékek egyik legdíszesebbike Pálffy Miklós, a győri hős 1600-ból való vörös és fehérmárvány síremléke előbb a pozsonyi domban, ma Vörösvárban.²⁾

Iparművészet. Még leginkább virágzott a műipar, elsősorban

¹⁾ Sgraffito: olasz faldíszítő eljárás, amelynél a sötét vakolattal burkolt falat világosra vakolják s ebből metszik ki a reárajzolt ábrázolást, amelynek színét az alsó sötét vakolat adja meg.

²⁾ Az adatok főként Divald Kornél: „Magyarország művészeti emlékei“ és „Magyar művészettörténet“ c. művéből vannak véve.

az ötvösség. Ez az iparág a sok bánya miatt könnyen juthatott arany, ezüst, réz nyers anyaghoz s a technika magas fokára emelkedett. Némelyik ötvös céhnek aránylag sok tagja volt s a városi életben előkelő szerepet vitt.

IV.

VILÁGI TÁRSADALOM.

A lakosság. Nemesek: főnemesek, köznemesek, egytelkes s címeres nemesek. Nemesi jogok, kötelességek s az ezekért való küzdelem. — Jobbágypok: felkes jobbágypok, házas zsellérek. Adózásuk. Hajdúk. Városi polgárság. Zsoldos katonai osztlály.

A XVI. század s a XVII. század eleje különösen a zsitvatoroki béke megkötéséig nagyon szomorú eredménnyel végződött a magyarság számarányára is. A folytonos háborúk, az ennek következtében előálló elhurcolások és betegségek, továbbá a hódoltsági területen a kegyetlen bánásmód miatt a magyarság 3 és fél millióról 1 és fél millióra apadt.¹⁾

Az emberek jogok s kötelességek szerint különülnek el. Vagy nemes (nobilis) valaki, vagy nem nemes (ignobilis); azonban ezen felosztáson belül is a jogok s kötelezettségek nagysága szerint is megkülönböztetéseket teszünk.

A *nemesség*a főpapság mellett kizárólagos hatalommal bír a közigazgatásban s az ország kormányzásában. A nemesség adományos kiváltság, melyet hadi szolgálat s egyéb erényekkel lehet szerezni, melyet azután a király birtok adományozásával erősít meg. A nemesek társadalmában meg kell különböztetni a *bárokat v. mágnásokat* (barones aut magnates) a többi előkelőektől (caeteri proceres).²⁾ Az ország bárói: a nádor, az országbíró, Dalmácia, Horvátország s Tótország bánja, az erdélyi vajda és a székelyek ispánja, a szörényi bán (a macsói bánágot a török megsemmisítette), királyi s királynői tárnok, pohárnok, ajtónálló, asztalnok s lovászmester és a pozsonyi, meg a temesi ispán.³⁾ A bárók a főpapokkal együtt tanácskoznak s vezetik az ország ügyeit. A király ajánlatára az országgyűlés a bárók köze idegen főrangú urakat is vesz fel, amiről kiváltságbizonyító levelet vesznek fel a kancelláriától.⁴⁾

A *köznemes* birtoka nagysága szerint élvez jogokat. Ismerünk *egytelkes és címeres nemes*t. Az egytelkes nemesek

¹⁾ Számadatok, Dr. Berecz S.: Magy. műv. tört. 139. l.

²⁾ 1588: l. c. és a törvények befejezései.

³⁾ Verbóczy: Hk. l. r. 91. c. A temesi ispánság megszűnik a török uralom alatt. Amint törvényeink mutatják. Erdődi Pálffy Miklós tényleg a bárók közt foglal helyet. (1595. év.)

⁴⁾ 1601: 19. c.

(nobiles unius sessionis) a legkisebb birtokú nemesek, szabad nemesi földterületen laknak, kúriájuk egy telek (sessio) nagyságú s zsellérekkel műveltetik. Adót nem zsellérek, hanem birtokuk nagysága szerint fizetnek.¹⁾ Eleinte a nemesi rangra emelés földbirtok adományozásával történt. Később azonban mikor az eladományozható földek fogyatkozóban voltak, — az arra érdemes emberek nemesítése birtokadományozás nélkül kezdődött meg. Így keletkeztek a címeres nemesek (nobiles armales); címeres nemesi levelük tartalmazza az adományozó király nevét, címeit, a nemesi rangra emelt egyén nevét, érdemei felsorolását, s a király azon parancsát, hogy a nemesi rangra emelt egyén mindkét nemű örököseit mindenki ezután nemesnek, nemesi rangon levőnek, nemesi jogokkal rendelkezőnek, vagyis igaz nemesnek tekintse. Ez a fontos része például a Jóte Gergely kapitány alatt vitézkező hajdúk, Kassán 1606. március 16-án kelt címeres nemes levelének is.²⁾ Noha ezek igazi nemesek voltak, mégis az őket megillető jogokat háborítatlanul, csak ritkán gyakorolhatták. Pozsony vármegyében például a nemesi armalisok (címeres nemeslevél) kihirdetésével kapcsolatban, az 1583-ik vármegyei közgyűlés azt határozta, hogy minden nemes, kinek armalisát a megyében kihirdették, köteles a vármegyének adózni. Mivel pedig egyesek a kihirdetés után az adózást megtagadták, ezentúl a megye ilyen kihirdetést csak úgy engedélyez, ha a kihirdető a megyei közgyűlésnek kielégítő kezeseket állít. Akiknek a megyében birtokuk nincs, azok a megyei nemesek közé nem vehetők fel s ilyeneknek az armalis kihirdetését meg kell tagadni.³⁾ A címeres nemesek csak személyükre nézve szabadok, kik falukon, mező- vagy szabad városokban laknak.⁴⁾

A nemesek birtokaikon belül lévő jövedelmeiket tetszés szerint élvezhetik, kényszerű adományok, gyűjtések, adók, vármok, harmincadok alól mentesek. A nemesi jogok azonban nem olyan nagyon szilárdak, sokszor csorbát is szenvednek. A harmincad mentességet a harmincadosok sokszor egyáltalán figyelembe sem veszik, s a végzések és régi szabadságaik ellenére különbség nélkül, minden áru után taksát csikarnak ki, természetesen ezek ellen a törvényekben tiltakoznak a nemesek.⁵⁾ Midőn a főpapok, bárók s birtokos nemesek mindegyike, katonaság kiállítása céljából 9 forintot fizet a saját zsebéből minden kapu után, — erősen hangoztatják, hogy csakis a régi nemesi előjogok épségben tartása (salva remanente antiqua nobilitatis praerogativa) mellett fizetik ezt.⁶⁾ A nemesi jogok csorbulását mutatja az a jelenség is, hogy megengedik, hogy a törökök

1) 1599: 7. c., 1578: 12. c.

2) Századok 1894. 797. l.

3) Dr. Borovszky Samu: Pozsony vm. monogr. 570. l.

4) 1598: 18. c.

5) 1596: 56. c.

6) 1596: 6. c.

által elűzött nemesek a szabad városokban házakat vásárolhassanak (legalább amennyire a polgárok jóakarata folytán lehető), azzal a feltétellel, hogy a fizetési terheket és a városi közszolgáltatásokat a polgárokkal közösen és egyenlően hordozzák.¹⁾ A nemesek a rendes katonai kötelességükön felül a szükséglethez képest, — de mindig meghatározott időre —, további terheket voltak kénytelenek magukra venni. Így birtokuk arányában jól felszerelt s felfegyverzett lovas katonákat kellett tartaniok; — akik kötelezettségeiknek nem tesznek eleget, kétszeresen tartoznak eleget tenni, mely célból az alispánok kötelesek lefoglalni a fekvőjavakat.²⁾ Nemcsak a jobbagynak nem szabad magasabb zsold reményében vagy más előnyök elnyerése végett külföldi úr szolgálatába állani, hanem nemeseknek sem, ha mégis megteszik, birtokaikat elvesztik. A nemesek katonai kötelességei mindinkább számosabbak lesznek: így személyesen kell felkelniök azon esetben is, ha a török fejedelem közeledése miatt a király személyesen száll táborba, — ha a király hadseregét nagyobb erő támadja meg —, végül akár az országban, akár a király többi tartományaiban, tehát az országon kívül is, valamelyik erősséget kell megvédeni.³⁾ Ezt az általános felkelést csak az 1598. évre s egy hónapra terjedő időre határozták el. — Az ismertetett törvények tehát a nemesség adómentességei, katonaszállítási, személyes katonáskodási, végül a saját magukkal való rendelkezési és költözködési jogaikon ütnek rést.

Az országgyűlés panaszolta az elharapódzott visszaéléseket, sérelmeket, az idegen tisztviselőknek féltelenségeit és kérte mind ezen sérelmek megszüntetését és a magyar tanácsnak régi méltóságába való visszahelyezését. A rendek tiltakoztak a fekvőjóságaiából elűzött nemeseknek dézsmafizetésre való szorítása ellen. Fülek várának visszafoglalása után Gömör, Nógrád s Hont vármegye nemesei attól féltek, hogy ősi fekvőjóságaiuk nyugodt birtoklása megszűnik, ezért kérik a királyt, hogy birtokait hagyja meg s régi szabadságaikat. Az udvari kamara törvény ellenére nemeseket birtokaiktól foszt meg, ez ellen természetesen kikelnek s kívánják, hogy a király senkinek a jóságát ne tartsa meg magának, se másnak el ne adományozza. Ilyen szabálytalan adományozás történt Lipcse, Végles, Zólyom és Lévár adományozásánál, melyeket vissza kell venni s ugyancsak a Biharvármegyei nemesek elvett jóságait is vissza kell adni.⁴⁾ Amint későbbi törvényekből látjuk, — a király tényleg tesz lépéseket az elvett birtokok visszaadására. Az ideiglenes átruházás alapján elvett Zólyom s Dobravina várakat Dersffy Ferencnek s Miklósnak visszaadják, vagy az árát megfizetik. A kállói

1) 1563 : 62. c.

2) 1555 : 4. 1567 : 20. 1598 : 4., 5. 1578 : 4. 1598 : 7.

3) 1595 : 33. c. 1598 : 20—21. c.

4) 1582 : 1. c. 1588 : 35. c. 1596 : 37. c.

5) 1598 : 39. c. 1599 : 31. c.

ingatlanokat szintén átadta a király. Sem a Nádasdy, sem a Rákóczi, sem a Balassa családot nem háborítja a király birtokaiban.¹⁾

A nemesek között különös helyzetük van Szepes megye *lándzsás nemesinek*, kik a Hernád és Poprád közt lévő 14 falu lakóseit foglalták magukba. Őket az alispán s az esküdt ünlők adóztatják meg, míg a többi nemeseket az alispán és a szolgabírák.²⁾

A világi társadalom másik nagy csoportja a *jobbágyosság*, kik a szabadköltözködés jogával szabad földbérlők s ennek megfelelően kötelezettségük természetesen több s joguk kevesebb, mint a nemes földesuraknak. Adózásaik két csoportra oszthatók: Pénzbeli és terménybeli adózásokra. Pénzbeli adózásuk: a földbér (census, terragium) egy egész telek, valami 30 hold után 1 frt.³⁾ Négy jobbágyház (domus colonialis) tesz egy telket, vagy egy kaput, a zsellérházak közül tizenkettő. Mikor az országvédő katonák fizetése címén rendszeren 1 frt. rendkívüli adót vetnek ki a nemesi birtokok minden kapujára, ezt természetesen azok fizetik, akik a nemesi földeket használják, t. i. a jobbágyak és az egytelkes nemesek. Ez állami adó, az előbbi 1 frt. földesúri adó.⁴⁾ Földesúri jövedelem a kilenced is, a földesúr földjeinek terméséből tizedrészt⁵⁾ (nona), még pedig minden gabona és bor után. A kilenced a termésnek tizedrészét tette, mert az egész termésből előbb levonták az egyházi tizedet (decima) s a megmaradt 9/10 részből vonatott le a kilenctizedrészt.⁶⁾ Voltak még ünnepi ajándékok (fonottas kalács vagy torta, tojás, csibe, liba, hizott ártány, bor vagy sör) s jobbágyi tartozás a földesúr javára, a heti egy napi robot egész évben. A jobbágyok vagyoni szempontból három csoportra oszlottak: a) *telkes jobbágyok*, (jobbágyones sessionati vel coloni) akiknek telkük volt, melyen a házuk állt s ehhez legalább egy negyed telek (sessio) földbirtok illetőségük; b) a *házas zselléreknek* (inquilini domos habentes, sēlneriones), külső telkük nem volt, csak házuk; c) a *házatlan zsellérek* (subinquilini, inquilini domos non habentes) valamely telkes jobbágy vagy házas zsellér házában laktak. A zsellérek is adóznak valami keveset.⁷⁾ A jobbágyok költözködése szabad. Számuk igen leapad a sok háború, betegség, dögvész miatt. A törvények oltalmukba veszik sokszor a jobbágyot, de egy-egy század vagy évtized alatt elég sok panaszra adnak okot egyes indulatos emberek, amilyenek minden korban

1) 1606: 12. c.

2) 1596: 10. c.

3) V. ö. 1514: 15., 17. c.

4) 1598: 4. c. 1599: 6. c. 1601: 3. c.

5) A Mária Terézia Urbarium óta, sőt már előbb is szokásban volt a kilencedet pénzben befizetni. 1604: 11. c.

6) Az egyházi tizedről v. ö. 1548: 62. c. 1622: 70. c. A dézsma 1848-ban szűnik meg, mikor erről lemond a papság.

7) 1598: 4. c. 1599: 6. c. 1601: 3. c.

akadnak ma is. A panaszokból sok ismétlődik az országgyűléseken is, melyek mindig iparkodnak a bajokat orvosolni. Nem szabad a szegény jobbágyot erején felül adóztatni, sem pedig aratás vagy szüret idején erődítési munkálatokra alkalmazni. Tiltóva van a magyar és idegen kapitányoknak a jobbágyok munkáit saját hasznukra fordítani, vagy pedig az előre kiszabottak ellenére különböző helyre kényszeríteni őket. A Sopron megyeiek panaszkodnak, hogy Nádasdy, a kismartoni kapitány, nagyon sanyargatja a jobbágyait.¹⁾ A jobbágyok már rég visszakapták szabadköltözködési jogukat, s bizonyos formaságok között a szolgabíró az esküdttel szállítja át a költöző jobbágyot új földesúrhoz. Hátrahagyott házáat két hét alatt eladhatja, máskülönben e ház a földesúrra marad. Ha a jobbágy engedély nélkül hagyta el urát, akkor ez törvény szerint visszakövetelhetette (repetitio) az illetőt, mint szökevényt az új földesúrtól ingó és ingatlan javaival együtt.²⁾ A jobbágyok közül sokan elmenekültek a turpolyai horvát nemesek földjeiről a Száva, Kulpa partjára a törököktől való félelmükben; ezekre nézve kimondja az országgyűlés, hogy ha akarnak, később szabadon visszatérhetnek, erőszakos visszatartóik szigorúan bünhődnek.³⁾ Sokan a jobbágyok közül magasabb zsold reményében külföldi úr szolgálataiba állnak, de ez szigorúan tilos. A jobbágyok nyomorúságukban összetartanak s a vagyonosabb jobbágyok és zsellérek segítik a szegényebbeket.⁴⁾ A földesúrnak nemcsak joga, de kötelessége is a jobbágyot, mikor valaki panaszt tesz ellene, a maga úriszéke elé állítani; ha ennek nem tett eleget, a megye üldöztette. Természetesen van különbség a bíróság előtt is nemes és jobbágy között, amit részletesebben a bíraskodásról szóló fejezetben fogunk látni.⁵⁾

A hódoltsági területen lakó jobbágyok több sanyargatásnak voltak kitéve. Súlyosan nehezettek rájuk a különböző címen szedett török és magyar adók, de különösen a várrobot. Azonban gyakran ütnek rájuk a hajdúk s a királyi kamarától igen rosszul fizetett végbeli zsoldosok is. Tekintettel van azonban a magyar országgyűlés és a megye a hódoltsági jobbágyok súlyosabb helyzetére, azért a kivetett adóknak csak a felét követelik.⁶⁾ A hűbéri földek jobbágyának a törökök nem engedték a szabad költözködést. A szpahi érdeke volt, hogy minél több adófizető legyen a falujában; inkább elengedett a falu határából egy darabot, mint egy jobbágyot.⁷⁾

Oláhok, rácok, ruthének s azok a molnárok, kiknek a folyó-

1) 1578: 3., 33., 34. c. 1596: 5., 36. c.

2) 1556: 27., 28., 31. c. 1596: 36. c. 1595: 37. c. 1598: 33. c.

3) 1598: 33. c. A büntetésről l. részletesen 1556: 28. c. köv. c.-t.

4) 1598: 4. c. 1595: 33. c.

5) 1563: 40. c. 1596: 33. c. L. X. fejezet. Bíraskodás.

6) V. ő. 1593: 3. 1593: 15. 1600: 7. 1601: 3. 1602: 7. 1604: 2. c.

7) L. Salamon F.: Magy. a török hód. kor. X. fej. id. m.

vizeken saját malmaik vannak, jobbágymódra adóznak s mindenképen a jobbágyokkal egyenlő bánásmódban részesülnek, mert ők is szabad bérlelői a nemesi földek és vizek hasznainak. ¹⁾

Folyton szaporodott a harcos időkben azoknak a száma, akiknek a megélhetése biztosítva nem volt, s akiknek jó része veszélyeztette a közbiztonságot, rablásból és fosztogatásból élt: ezek a hajdúk.²⁾ Szabad hajdúk (liberi hajdones) alatt nem csupán földönfutó jobbágyokat kell érteni, mert sokszor beálltak közéjük szegény nemesek is. A szabad hajdúk népe csoportokba verődve szabadon kalandozott s rabolt; más része katonai szolgálatot vállal mágnások s nemesek fekvőjóságain, hogy uruknak portyázásaikkal hasznot hajtsanak. Ezek oly sok kárt tesznek mindenütt, hogy kimondani sem lehet; azzal az ürüggyel, hogy a törökökre rohannak, elhajtják a szegény keresztény jobbágyok barmait. Sőt a török felett aratott győzelmek alkalmával is magukat a fosztogatásra adják s a győzelmek kiaknázását megakadályozzák.³⁾ A törvényhozás ugyan nagyon súlyos büntetéseket szabott mind a hajdúkat tartó urakra, mind az elkövetett gonosztettek megtorlására, de ez kevés eredményre vezetett, mert sokszor és soká hangzanak a panaszok. Törvényt hoztak, hogy a hajdúkat bárki, bárhol elfoghatja s úgy magyar, mint német területen büntetlenül megölheti. Szabadságukban állott azonban a hajdúknak mezei seregben zsoldért szolgálni.⁴⁾ A maguk megyéjében az alispánok és főispánok, vagy ha erejük nem lenne elégséges, a főkapitányok vannak megbízva a hajdúk kiirtásával. A nemes, ki hajdút tart, a hűtlenség vétkébe esik, a hajdú pedig a fejét veszti.⁵⁾ A rablók annyira elszaporodtak, hogy az országgyűlés elrendelte a főispánok, mágnások, nemesek hadrakelését pénzbüntetés terhe alatt a veszedelmes emberek kipusztítására. A hajdúk közül legnevezetesebbek Saárossy István, Kun György, Buday Mátyás, Konkoly Péter, Révész Mihály, Segnyei Miklós.⁶⁾ Segnyeit rablással vádolják s törvényszék elé viszik, ő azonban magát bizonyítékaival tisztázta s így a vád alól felmentették.⁷⁾ A határszéli hajdúkat (confiniarii) a törvény a határszéleken nélkülözhetetleneknek mondja.⁸⁾ A kőborló hajdúk ellen hozott rendelkezéseknek kevés sikerük volt; másrészt annál nagyobb azon hajdú vitézek sikere, akik beálltak Bocskay Istvánnak győzelmes seregébe és kikényszerítették az 1606. évi bécsi békekötést Rudolf királytól, a hajdúkat Bocskay hálából megnemesítve Bösörmény, Dorog,

1) 1593 : 4. c. 1595 : 10. c.

2) 1597 : 23. c.-hez tette megjegyzés szerint a magyar hajtó szóból származik.

3) 1595 : 31. c. 1597 : 23., 24. c.

4) 1598 : 29. c.

5) 1596 : 23. c. 1595 : 31. c.

6) 1601 : 27. c.

7) 1601 : 21. c.

8) 1563 : 23. c.

Hadház, Nánás, Szoboszló, Vámospércs táján letelepíti.¹⁾ Ezek mint nemes hajdúk (hajdones nobiles) II. Mátyás alatt a nemesség egyik osztályát teszik. Horvát-Szlavoniában a gradéci haramiák, kik zsold nélkül szolgáltak, o'yanok, mint a szabad hajdúk.²⁾

A szab. kir. s kiváltságolt városok a királyi korona-uradalmakhoz tartoznak s ezek lakói külön osztályt alkotnak, *a polgári osztályt*, amelynek tagjai főként iparral és kereskedelemmel, de földműveléssel is foglalkoznak. A magyarság még kis számban lakik a városokban, ahol főként a német és a tót az uralkodó elem. A szab. kir. városok önkormányzattal bírnak és vámmentesek, azonban többször mégis szednek tőlük vámot, ami ellen természetesen tiltakoznak és országgyűlés elé viszik szabadságuk sérelmét.³⁾ A városokban a magyar, német, tót lakosok egyenlő joggal élnek, maguk választják meg bírójukat, akik mellett működnek: a tanács s az esküdt bírák.⁴⁾ A városok taksát fizetnek birtokuk után, vagyis egy összegben kialakított földbért és állami, királyi adót; ágyút és hadiszereket szállítanak s katonatartással terhelik őket, sokszor az egyes kapitányok árokásásra, halászatra is felhasználják a polgárságot. A városok képviselői királyi hívólevél alapján megjelennek az országgyűléseken s az alsóbb papság s megyei kiküldöttek közt foglalnak helyet és szótáteszik városuk sérelmeit és szükségleteit.⁵⁾ A szabad városoknak egyenlő a szabadsága a nemesekével »non sunt peculium regis, sed peculium coronae«⁶⁾ az egyenlőséget úgy értve, hogy nem az egyes polgárok, hanem egy-egy város polgárainak összesége egyenlő, nagyjában egy-egy megye nemesének összességével, de nem úgy, hogy a polgár szabadsága egyenlő a nemesével.

A *katonák zsoldos osztálya* e korban már a világi társadalom egyik osztályát alkotja. Állandó zsold fizetése mellett állandó szolgálatra vannak kötelezve s a királynak esküt tesznek. Nagy részük külföldi, úgy, hogy a három igazságtevő kapitány egyike olasz, a második magyar, a harmadik német. Mivel zsoldjukat gyakran nem fizették, rablásra adták magukat s még a szánandó helyzetben lévő jobbágyokat sem kímélték; ilyen esetekben ha rajta kapják őket, a jobbágyok kárát a zsoldjuk levonásából térítik meg. A véghegyek kapitányai olykor felosztják katonáik közt a nemesek földjeit, noha tiltva van.⁷⁾ Az állandó katonaság beosztása a királyt, főkapitányokat s az alispánokat illeti. Országgyűléseink arra törekzenek, hogy a honvédelmet magyarrá tegyék, kiküszöbölve az idegen elemeket, főként hangsúlyozva magyar kapitányok kinevezését.⁸⁾

1) 1609: 9, 1618: 2. c.

2) Orsz. Eml. X. k. 632. l.

3) 1588: 27, 1597: 20. c.

4) 1606: 15. c.

5) 1588: 15, 1595: 50, 1596: 19, 1600: 11. c.

6) Orsz. Eml. X. k. 597. l.

7) 1578: 5, 1588: 7, 1596: 20, 1596: 21. c.

8) 1578: 9, 1598: 2. c.

ALKOTMÁNY ÉS TÖRVÉNYHOZÁS.

Rudolf trónralépése. Miksa s Rudolf viszonya az országhoz. Az országgyűlés alsó s felső táblára való oszlása. Az országgyűlés meghívottai s a törvényhozás, törvénycsontkítások. Rudolf országgyűlései, a bécsi béke. Tarcali, esztergomi, gálszécsi részgyűlések.

Rudolf koronázása 1572. szeptember hó 5-én történt, még Miksa életében, míg a tényleges uralmat 1576-ban vette át. Rudolf hitlevelet nem adott, mely az ország törvényei közé lett volna iktatva. A hitlevél pótlásául szolgálhat azonban Miksa király 1572. évi II-ik decretumának 2. cikke, melyet Rudolfnak Magyarország királyává történt megkoronázása után alkottak. Ebben a törvényben úgy Miksa király, mint megkoronázott fia Rudolf, ünnepélyesen kötelezték magukat arra, hogy az ország régi szabadságát, törvényeit és az ősök intézményeit megtartják és megvédelmézik.

Miksa király azonban nem törekedett arra, hogy az elvált kötelezettségeket teljesítse, hanem, hogy az ország elsőrendű jogait elhomályosítsa és a főbb kormányzati ágakat beolvassza többi országainak kormányzatába, mely természetesen német volt s ahonnan ki volt zárva minden magyar érdek és szempont figyelembe vétele. Miksának sikerült az 1569: 38. c-t megalkottatnia a karokkal és rendekkel, mely az osztrákokéval vegyes ügyeket, vagyis a hadi és pénzügyeket, a legfontosabb kormányzati ágakat a német központi kormány hatáskörébe bocsájtotta, át s csak az igazságszolgáltatás, továbbá az »ország jogait és szabadságait illető«, tehát a belügyek egy része maradt meg a magyar tanácsnak. Vigasztalásul kimondja a törvény 3. §-ában, hogy ahol a szükség kívánja, a király, az ország hadügyeiről is értekezni fog a magyar rendekkel. Miksa elég nyíltan törekedett korlátlan uralomra, de neki az országgyűlés protestáns többsége többet elnézett.

Rudolf alatt a helyzet rosszabbodott. A nemzet jogaival nem törődött, az ország szempontjából oly fontos nádori széket ő is betöltetlenül hagyta, bár a rendek a betöltést egyre inkább sürgették. Rudolf kormányának jogsértéseit a karok és rendek igyekeznek megszüntetni. A király részéről jelzett eszközöket és módokat a rendek csak igen csekély kivisszernek találták.

Eredmény nem lett s öt év múlva is kérte az országgyűlés a szabadság visszaállítását.¹⁾

Rudolf sohasem volt megelégedve az adó behajtásával és a megajánlott katonaság kiállításával, azokat keveselte és ennek okát a karok és rendek mulasztásában jelölte meg. Nem vette figyelembe, hogy az ország vagyoni ereje és anyagi helyzete a folytonos háborúk s ennek terhe alatt folyton romlott. A király követeléseihez ezekre a körülményekre is rá mutattak a rendek.²⁾

A törvényhozás³⁾ az országgyűlésen történik. Az országgyűlés az államhatalom gyakorlásában a királlyal osztozik, az államhatalmi tevékenységet meghatározott esetekben a királlyal együtt végzi. Ennélfogva nincs úgy a királynak alárendelve, mint az állami kormánysszervek, hanem a törvényhozásban bizonyos mértékig mellérendelve. Az országgyűlés megalakulásának előfeltétele a kir. meghívás, megnyitás. Az országgyűlést a király személyesen nyitja meg, de megnyitathatja meghatalmazott királyi biztosai által is. Rudolf az uralma alatt tartott tizenöt országgyűlés közül háromon (1578—1581—1583) jelent meg csak személyesen; kilenc országgyűlésen (1593, 1595, 1596, 1597, 1599, 1600, 1601, 1602, 1604) Mátyás főherceg, további három, Ernő (1588), Miksa (1598), Miksa Ernő (1603) főhercegek, a kir. biztosok és helyettesek.⁴⁾ Az országgyűlési meghívottakra négy napon túl nem kell várakozni.⁵⁾ Az országgyűlés hatásköre kiterjed A) az államhatalom gyakorlásában való részvételre, B) a király választására, mikor a trónörökösödést nem ismerték el. A koronázásnál való tevékenysége az országgyűlésnek emelte az ünnepség fényét, a királyavatás teljességét, de ez még nem adta meg a hatalom teljességét, sőt egyáltalán nem engedtek állami beavatkozást a megkoronázott trónörökösnek, míg atyja élt.

A XVI. század folyamán már régen megvolt az országgyűlésnek alsó s felső táblára való oszlása, noha ezt csak az 1608: k. u. 1. cikk iktatta törvénybe.⁶⁾ Az alsó táblán foglalnak helyet a káptalanok, vármegyék és városok követei; a felső táblán pedig a főpapok és főurak. Érdekes, hogy az 1601-iki országgyűlésre a király úgy, mint a főrendek minden egyes tagjának, 37 köznemesnek is küld meghívó-levelet.⁷⁾ Az 1603-iki országgyűlésen két nevezetes tény van: 1) Erdély rendei éppúgy kaptak meghívókat, mint a magyar vagy szlavón megyék, noha már udvari körökben erősen kísértett a vélemény, hogy

1) 1582: 1, 1583: 1, 1588: 1. c.

2) 1603: 2. c.

3) V. ö. Timon: id. m. 624—662. 1.

4) L. a törv. bevezetéseit.

5) 1492: 103. c.-nél is már megvan.

6) 1298. évi országgyűlésen már megkezdődött a kétkamara rendszer. A parlamentum név angol hatást mutat, ott 1265-ben jött létre a közrendház. L. Erdélyi L.: Árpádkor 262. 1.

7) Orsz. Eml. IX. k. 489. 1.

Erdély külön ország, provincia, melynek Magyarországhoz semmi, vagy kevés köze van; 2) az országos rendek legifjabb tagjaiként Modor, Bazin, Szt. György mezővárosok szerepelnek. ¹⁾ Az 1604-iki országgyűlésre meghívót kapott: 10 főpap, 7 zászlós úr, 39 mágnás, 8 káptalan, 43 megye, 7 nevezetesebb nemes, 3 özvegy mágnás nő, 14 szab. kir. város, ²⁾ 3 mezőváros s a 7 bányaváros. ³⁾ Jellemző e korra, hogy a felsőmagyarországi rendek a meghívó mandátumokat kezdték félretenni s elkezdtek »makacskodásból« mondja a hivatalos irat) a országgyűlésről, el nem fogadható ürügyek miatt elmaradozni. Oka volt ezen elmaradásoknak az, hogy az országgyűlés s a király, vagy nem tudott, vagy nem akart a bajokon segíteni, s ilyenformán többet használt az magának és a hazának, ki otthon maradvá családját s földjét megvédte a rabló zsoldos hadtól. ⁴⁾

A főurak túlhatalmából érthető, hogy a tárgyalások súlypontja a két tábla plénunából a szűkebb bizottságba került. Az 1580-as években a két táblából való bizottság tárgyalta a király helyett kiküldött főherceggel. A bizottságban az 1587—88. diétán még 4 főpap és 4 főnemes mellett 4 köznemes is van, de már az 1593-iki országgyűlésen és az 1602—1603-ikin egy köznemes sincs. ⁵⁾

Az országgyűlés előtt a király Prágába hívja magyar tanácsosait, hogy velük az országgyűlési kívánalmakról tárgyaljon, emellett kikéri a magyar és császári kamara s a haditanács véleményét is, amit azután propositióban dolgoznak fel, mely a rendek elé kerül elhatározás végett. Az így meghozott törvényeket azután a király szentesíti. Azonban a szentesítés nem ment oly simán. Egyet-mást változtatott a rendek által hozott végzéseken a prágai udvari kamara javaslatára a titkos tanács, illetőleg Himmelreich királyi titkár, annak a megbízásából. Így tehát a végzések többnyire megcsönkítva kerültek szentesítés végett a király elé, hogy így törvényerőre emelkedjenek. ⁶⁾ Himmelreich szerint ez szokás, jogos eljárás volt; szerinte csak olyasmint nem volt szabad a rendek végzéseikhez toldani, amiről a rendek nem határoztak, de a végzésben levő egyes cikkeket ki lehetett javítani, azokból elvenni vagy hozzájuk tenni szokás volt. ⁷⁾ Még csak az hiányzott, hogy a király önhatalmúlag ik-

¹⁾ Orsz. Eml. X. k. 124. l.

²⁾ U. m. Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Bártfa, Eperjes, Lőcse, Küsszeben, Várad, Szakolea, Trencsén, Zágráb, Varasd, Kőrös, Kapronca.

³⁾ Orsz. Eml. X. k. 430—431. l.

⁴⁾ Orsz. Eml. X. k. 346. l.

⁵⁾ Szekfű Gyula: Magy. Tört. IV. k. 339. l. id. m.

⁶⁾ Orsz. Eml. X. k. 151. l. A megcsönkításokat részletesen látni a 155. lapon.

⁷⁾ Az eredeti szöveg: „Und [ich] weiss nie, dass man etwas geandet oder etwas schriftlich einbracht, was im Schluess nit einkhomen; aber Articulos corrigiert, darzu gethan oder gar ausgelassen, ist wol breuchig.“ (L. Orsz. Eml. X. k. 311. l.)

tasson törvénybe tetszésszerinti dolgokat s ez sem késett soká és a rendek elégedetlensége tetőpontra hágott, midőn az 1604-iki országgyűlés 21 cikkéhez önkényesen egy 22-ik csatoltatott.

Rudolf 30 év alatt 15 országgyűlést tartott és a hozott törvények 15 decretumba vannak foglalva. Az országgyűlések mindegyikét Pozsonyban tartották s a szentesítés három esetet kivéve (1578—1582—1583) Prágában történt. Rudolf uralkodása elején, rendszerint minden ötödik évben tartott országgyűlést, később, midőn a török veszély mind fenyegetőbbé vált, jóformán minden évre esett egy országgyűlés. A király az országgyűléseket korántsem azért hívta össze, hogy a bajokat és a sérelmeket orvosolja, mert hiszen általános tapasztalat, hogy nagy háború idején minden nagyobb változtatás szünetelni szokott, hanem azért, hogy minél több adót szavazzasson meg s a katonaaállítás a lehetőség szerint növelje. A magyar tanács szerint is az országgyűlés célja nem egyéb, mint közreműködés a töröknek minél szűkebb körre való szorításában.¹⁾

Az első országgyűlést 1578 február 1-ére hívta össze Rudolf. Az ország rendei örömmel üdvözlik a királyt s kifejezést adnak azon reményüknek, hogy súlyos nyomorúságuk véget fog érni mielőbb. Adót erejükhöz mérten ajánlanak meg a rendek, bár el vannak nyomva s igen lesújtva²⁾ A karok és rendek tanácskozásának eredménye 37. cikk, melyeket a király még április 13-án szentesített Pozsonyban.

A második országgyűlést három év múlva, 1581. nov. 12-re hirdette Rudolf, mely országgyűlésen azonban csak 8 törvényt hoztak, mivel a királynak birodalmi gyűlésre kellett sietnie.³⁾ A jóváhagyás 1582. február 19-én történt meg szintén Pozsonyban.

1583. március 1-én tart Rudolf megint országgyűlést, melynek redménye 3 cikk, melyeket a király még április 28-án Pozsonyban erősített meg. A hozott törvényekkel nem volt megelégedve az uralkodó, mert a szentesítő záradékban kifejezésre juttatta, hogy a rendektől egyebet várt s az is kitűnik, hogy magasabb adó megszavazását óhajtotta. Ezen az országgyűlésen jelent meg utoljára a király.

A negyedik országgyűlést a király 1587. nov. 1-ére (a régi naptár szerint okt. 22-re) hívta össze; megbízottja Ernő főherceg. A király az eléje terjesztett cikkek közül kettőt nem szentesített, még pedig az ausztriai borokra s a túróczy prépostságra vonatkozót. A törvények közül jelentős az, mely az új naptár életbeléptetését rendeli el.⁴⁾ 1588. jan. 28-án 48 törvényt szentesített Rudolf Prágában.

Az ötödik országgyűlést 1593. jan. 25-re hívta össze Rudolf,

1) Orsz. Eml. X. k. 108. l.

2) 1578: 1. c.

3) 1582: 8. c.

4) 1588: 28. c. s a befejezés.

melyen most Mátyás főherceg képviseli a királyt, noha a rendek könyörögnek, hogy Ófelsége jelenjen meg személyesen, hogy a kancelláriák mellőzésével, az állam lesújtott ügyeit megjelenésével elősegítse.¹⁾ 23 törvényt 1593. március 20-án írt alá Rudolf.

A következő országgyűlés 1595. jan. 10-én nyílik meg. A hozott törvények közül különösen jelentősek az erdélyi békeegyezségre vonatkozók. 56 a hozott cikkek száma, melyhez még 12 hozzájön, mint amelyek az erdélyi békeegyezség cikkelyei. Az erdélyiekkel való kibékülés 1595. jan. 28-án jött létre. Rudolf a hozott összes cikkeket március 14-én írta alá.

A hetedik országgyűlés megnyitása 1596. jan. 15-én történt, 61 az alkotott törvények száma, a szentesítés ideje 1596. március 26.

A nyolcadik országgyűlést 1597. február 2-ra hívta össze Rudolf. Összesen 46 törvényt alkottak. De három cikkely nem nyert a maga egészében megerősítést, még pedig 1) a véghegyek megerősítéséről és a szegény nép igazságtalan túlterheléséről szóló 13-ik cikk, 2) meg az elhaltak és mások fekvőjóságainak kincstár által történt erőszakos elfoglalása és visszaadásáról szóló 27. cikk, 3) végül a jezsuitáknak átadott túróci konvent helyreállítását célzó 40-ik törvénycikk.²⁾ A király a 46. törvényt 1597. május 6-án írta alá.

A kilencedik gyűlést 1598. jan. 25-re hívta össze. Jelentős újítás az országgyűlésen az, hogy az adózás ezután nem kapuk, hanem házak után történik.³⁾ A karok s rendek tanácskozásának eredménye 40 c. lett, melyeket a király 1598. március 17-én erősített meg.

A tizedik gyűlést 1599. jan. 25-ére hívta össze Rudolf, a hozott törvények száma 48. A szentesítés 1599. április 26-án történt.

A tizenegyedik országgyűlést 1600. február 2-ra hívták össze, a hozott törvénycikkek száma 29. 1600. április 5-én szentesítette Rudolf.

A tizenkettedik országgyűlést 1601. jan. 25-ére hirdette. 36 cikket szentesített a király 1601. április 15-én.

A következő országgyűlés 1602. február 22-én lett megnyitva, a hozott 25. c. 1602. április 20-án nyert szentesítést.

1603. február 24-én ismét országgyűlést tartanak. Tizenöt törvénycikket hoznak, melyeket 1603. április 15-én írt alá Rudolf.

A tizenötödik gyűlést 1604. február 3-ára hirdette a király, akit ezuttal is Mátyás főherceg képviselt, mint a legtöbb országgyűlésen. A hozott 21. törvénycikket Rudolf 1604. május 1-én szentesítette. Ekkor függesztette a király önként a hozott törvénycikkekhez a már ismertetett 22. c.-t a vallásügyről, mely az-

1) 1593: 18. c.

2) 1597: befejezés.

3) 1598: 4. c.

után általános felháborodást keltett. A király erről a 22. c.-ről mondja, hogy a többiekhez kegyelmesen s szükségből adta.

Az 1606. évi június és augusztusi kassai országgyűlésen, meg ez utóbbinak országos nagybizottsága szeptemberi gyűlésén létrejött határozatok alkotják a bécsi békét, mely Bécsben 1606. szeptember 16-án nyert szentesítést.¹⁾ Jelentős a bécsi béke azon rendelkezése, mely eltörli az 1604. évi 22. c.-t. s kimondja a rendi és végvári vallásszabadságot területi hitelgyeséggel.²⁾ A béke biztosítja az ország rendi és állami szabadságát s alkotmányát, továbbá tartalmazza az erdélyiekkel, illetőleg a Bocskayval kötött szerződés pontjait.

Szemben a török veszéllyel s az udvar késedelmezésével, az egyes országrészek kapitányai és rendei maguk igyekeztek oltalmukról gondoskodni. Így a Felvidéken 1593. szeptember 23-án Teuffenbach Kristóf főkapitány *Tarcaltra részgyűlést* hívott össze. A tanácskozás tárgyát a védelem szervezése képezte. A gyűlés határozatai nem maradtak eredménytelenek, lehetővé tették Fülek visszavételét.³⁾

1594. június 2-án Mátyás főherceg a magyar tanácsosokkal abban állapodott meg, hogy egyetemes országgyűlés megtartása nem lévén lehetséges (közel az ellenség), *Esztergomban részgyűlést* tartanak. A gyűlésen csakis a hadjárat sikeresebb vezetésére vonatkozó dolgokat tárgyalták meg s adót szavaztak.

A Rudolf alatti zavaros viszonyok között megtörtént, hogy az országgyűlés bevégeződése után a hazatérők a főkapitányokat részleges gyűlések (particularia conventicula) tartására bírták, hol az országgyűlésen közös szavazattal meghozott határozatokat megváltoztatni és azzal ellenkezőket is hozni igyekeztek. Ilyen részleges gyűlések tartását tiltják a törvények büntetés terhe alatt.⁴⁾

A felsőmagyarországi megyék és városok 1604. szept. 8-ra *Gálszécsen* gyűlésre jöttek össze, hol a fegyveres ellenállást mondták ki, úgy a vallás ügyében, mint a császári zsoldos katonaság kicsapongásai miatt.⁵⁾

1) L. Orsz. Eml. XII. k.

2) 1606: I. c.

3) Orsz. Eml. VIII. k. 156. l.

4) Orsz. Eml. VIII. k. 158. l.

5) 1597: 46, 1599: 23. c.

6) Orsz. Eml. X. k. 577—586. l.

BELÜGYI KORMÁNYZAT, KÖZIGAZGATÁS.

A magyar tanács s kettőszlása. A kancellária. A helytartók, a kormányzó, országbíró, tárnokmester, bán. Hiteleshelyek. Főispán, alispán, szolgabírák, esküdtek. Megyék és városok.

A király oldalán múlt ő. őt a *magyar tanács* (consilium Hungaricum); s a magyar kancellária, mely szervezetek az ország érdekeit szolgálják s részt vesznek az ország kormányzatában. Az 1588:3. t.-c. kimondja a magyar tanács hatalmának helyreállítását. Nevezetes fordulat a királyi tanács fejlődésnek történetében, hogy két részre oszlott. A *teljes tanács*, (consilium plenum, consilium trimestre), amelybe az ország összes tanácsosai három hónaponként jönnek össze minél nagyobb számban, a magyar köz- és magánügyeket veszi tárgyalás alá. A távolabb lakó tanácsosok véleményét, ha szükség van rá, írásban kéri ki. A király mellett működik egy kisebb *állandó tanács* (continuum consilium) a tanácsosok kisebb számával. E tanács tárgyalja az ország összes ügyeit, de főképp azokat, melyek a háromhónapos tanácsra nem halaszthatók. Tárgyalják a kamarai s hadi ügyeket is.¹⁾ A király a tanács véleményét meghallgatva, dönt a királyi jövedelmek kezeléséről. A magyar tanács ítélt afelett, hogy az ingyenmunkákat hol kell természetben s hol pénzben szolgáltatni, ő nevezi ki a végvárok kapitányait.²⁾ Elrendelik, hogy úgy Magyarországon, mint Szlavoniában, Horvátországban s Dalmáciában, a nagyobb s kisebb tisztségeket a magyar tanácsból, valláskülönbség nélkül, magyarokkal s a kapcsolt nemzetbeliekkel kell betölteni. A magyar tanácsba a király három élelmező mestert választ a tanácsurakkal.³⁾ 1606:6. c. szerint a magyar tanácsba egyháziak nem választhatók, kivéve a püspököket, de ezek közül is a nemes vérből származottak előnyben részesülnek. A magyar királyi tanács véleményét az országgyűlési javaslatok dolgában is kikérik. A tanács elnöke a kir. helytartó, ki 1602-ben papi ember, Pethe Márton kalocsai érsek. A magyar tanács tekintélye már nem áll a régi

1) 1588:8, 9. c.

2) 1588:4, 1593:15. c.

3) 1599:21, 1606:9, 10. c.

fokon, mert nagyon jellemző, hogy a helytartónak nem sikerült az országgyűlési előterjesztések felett való tanácskozáshoz többet összeverbuválni, mint két tanácsost, u. m. az egri s erdélyi püspököt. ¹⁾

A magyar kancellária Bécsben székelt (cancellaria Hungarica), míg a német császári kancellária (cancellaria germanica) Prágában lakott. Több törvénycikk elrendeli, hogy a magyar kancellária független legyen a császári kancelláriától, s ez utóbbi ne adjon ki Magyarországra vonatkozólag sem rendeleteket, sem okleveleket. ²⁾ Minden a királyhoz intézett folyamodás a kancellárián megy át. A kancellária díjtalanul adja ki a közügyek tárgyában kelt leveleket. ³⁾ A kancellárok a békekötések-nél, mint elsőek vannak említve, így: Kutassy János győri püspök 1595-ben, 1606-ban pedig Forgách Ferenc nyitrai püspök, Nyitra örökös ispánja. ⁴⁾

Alkotmányunk régi törvényei szerint a király távollétében a nádor kormányozná az országot, a magyar tanács s kancellária segítségével. Rudolf alatt, mint Miksa korában is üres, betöltetlen a nádori szék; ez esetekben a nádort a kir. helytartó (locumtenens) helyettesíti, ki a legfőbb fokú bíró (primarius iudex), a király távollétében az ország összes bíráinak fellebbezés miatt hozzá kerülő ítéletét vagy helybenhagyja, vagy javít rajta. ⁵⁾ Ezen méltóságánál fogva jogában áll a helytartónak a nyolcados és helytartói törvényszékeknél a távollévő bírák helyébe másokat állítani. ⁶⁾ A helytartó fel van hatalmazva a királytól azon nádori jog gyakorlására, hogy 32 jobbágytelekig birtokot adományozhat, de ez nem terjed ki királyi várakhoz tartozó fekvőjóságra. ⁷⁾ A betöltetlen nádori hatáskör Rudolf uralkodása alatt három felé oszlott. *Közigazgatás* dolgában Pethe Márton kalocsai érsek, kir. helytartó helyettesítette a nádort, ki a magyar tanács elnöke. A nádornak, mint az *igazságszolgáltatás* fejének, hatáskörét Istvánffy látta el, mint a nádor igazságügyi helytartója, innen a címe: locumtenens officii palatinalis in iudiciis. A nádornak, mint a *honnédelem* fejének, hatásköre — amint a törvény is mondja — nádor kinevezésének alkalmá nem forogván fenn, három főkapitány között oszlik meg (dunáninnen, dunántúli, felsőmagyarországi). ⁸⁾

Mátyás főherceg 1606-ban teljhatalmú *kormányzóvá* lesz s a kiegészítés szerint a megválasztandó nádor a kormányzó alá rendelendő. Ebbe a rendek nem egyeztek bele s végre ki-

1) A helytartó s a tanács véleményes jelentése Mátyás főherceghez 1602. dec. 23. L. Orsz. Eml. X. k. 172—173. l.

2) 1559: 9, 1563: 35, 1567: 40. c.

3) 1542: 41. c.

4) 1595, 1606: békeegyezségek.

5) 1574: 18. c.

6) 1588: 31. c.

7) 1567: 26. c.

8) 1588: 5. c. L. Orsz. Eml. X. k. 107—108. l.

egyeztek abban, hogy Mátyás teljhatalmúlag rendelkezik a magyar tanács s nádor meghallgatásával, hozzátéve még e záradékot: *salvis semper iuribus ac libertatibus regni permanentibus.*¹⁾

Az *alnádor* (vice palatinus) a nádor helyettese. Törvényeinkben azt látjuk, hogy a nyolcados és helytartói törvényszékek fellebbezéseinél, mindjárt a nádori helytartó után következik, tagja a magyar tanácsnak is. Az *alnádor* névszerinti kitételét csak egy alkalommal találjuk, midőn Istvánffy Miklós tölti be e tisztet, ki főajtónállómester is.²⁾

Magyarországnak rangban és méltóságban, a nádor után következő nagybírája és zászlósura az *országbíró* (judex curiae regiae).³⁾ Őt az ország rendes bírái (judices regni ordinarii) közt második helyen említik. Az országbíró, valamint az országot többi rendes bírái is a királyi felség előtt »becsületes« esküt tartoztak tenni, a hűség megtartására s az igazság kiszolgáltatására. A fej- s jószágvesztésre irányuló perek egyenesen eléje tartoztak, valamint a dalmát—horvát—szlavóniai fellebbezések.⁴⁾ A nyolcados és helytartósági törvényszékek fellebbezéseinél jelen van, címe: »magnificus«. 1588-ban Báthory István, 1606-ban Illésházy István az országbíró.⁵⁾

Az *alországbíró* (vice-judex curiae) helyettese az országbírónak, a magyar tanács tagja, az ország határainak megvizsgálására kiküldött bizottságban is részt vesz. Törvényünk Ibrányi Ferenc alországbírókat említi.⁶⁾

A *tárnokmester* (magister tavernicorum regalium) szintén az ország nagybíráinak egyike. A tárnoki városokhoz⁷⁾ bírói parancsokat küldhet, esküjét a király kezébe teszi le. Az országnak nagyzászlósa lévén, neve ott van a törvények záradékában. Erdődy, Tamás Moszlavina s Varasd vármegye örökös főispánja a tárnokmester 1606-ban, előbb pedig Zrínyi György dunántúli főkapitány.⁸⁾

Szlavóniában s Horvátországban a *bán* személyéhez kapcsolódnak a kormányzati s közigazgatási jogok. A bánt a király nevezi ki, állása elfoglalásakor a király, vagy képviselője kezébe esküt tesz. Az ünnepélyes beiktatás a horvát s szlavonországi gyűléseken történik, hol a bán csak báni banderiumával

1) 1606. febr. egység 11. c. L. részletesen: Orsz. Eml. XII. k. a nádori tisztre vonatkozó tárgyalásokat.

2) 1606. bécsi béke. 1582: 4. c. 1588: 30. c.

3) Részletesen adja elő Frankl V.: A nádori és országbírói hivatal c. művében.

4) 1486: 6. 1492: 69. 1486: 73. 1574: 18. c.

5) 1588: 30. c., 1606 bécsi béke. V. ö. Timon: Magy. alkotmány 703—711. l.

6) 1582: 6. c.

7) Tárnoki városok: Pest, Kassa, Pozsony, Bártfa, Buda, Nagyszombat, Sopron, Eperjes. III. III. r. I. cím.

8) 1593: 22. c.

jeljenhet meg. Sokszor épen emiatt késett a beiktatás, hogy költség nem lévén a banderium kiállítására, nem jelenhetett meg a kellő időben. Az 1596-iki báni beiktatáson a király kiküldöttei: Istvánffy Miklós nádori helytartó és Bazarich Mátyás voltak.¹⁾ A báni méltóságot rendszerint egy ember viselte, de előfordult, hogy a király kettőt nevezett ki. Így 1595-ben Sztankováchki Gáspár zágrábi püspök és Draskovich János a kinevezett két bán.²⁾ A bán helyettese üresedés, vagy távollét esetén a *báni helytartó* (locumtenens banalis), kit szintén a király nevez ki. Bírói parancsokat ad ki saját pecsétje alatt a bán, a nyolcados báni törvényszéket az albánnal, ítélőmesterrel, a szolgabírák s esküdtek jelenlétében tartja s hozza velük együtt az ítéleteket. A bán az elnöke a törvénykező tartományi gyűlésnek, melyet részint saját hatásköréből kifolyólag, részint különös királyi meghatalmazás folytán hív egybe. Ő ügyel fel a kincstár jövedelmeinek behajtására, kezelésére, valamint általában az alsóbbfokú kormányzati hatóságok működését ellenőrzi.³⁾ A bán feje hadügyi szempontból is az országnak, a csapatoknak ő a fővezére, várakat emeltethetett, parancsnokaikat kinevezhette. A báni hatáskör erős megszűkülését találjuk Rudolf alatt, ki mindjárt trónralépése után, a szlavóniai hadügyek legfőbb intézőjévé Károly főherceget tette meg. Noha a király kijelenti, hogy a főhercegnek s a bánnak hadügyi dolgokban egyet kell érteni; legtöbbször ez az egyetértés hiányzik!⁴⁾ Draskovich János bán, mikor báni tisztségéről lemond, okul a báni hatáskör erős megnyírbálását s a főhercegi kapitányságokkal való örökös illetékességi összeütközést hozza fel. S a báni tisztségről ezen okok miatt való lemondás Rudolf uralma alatt többször ismétlődik.⁵⁾ Alapi Gáspár a bán 1577-ben, ezután Draskovich György, — utána Ungnad Kristóf, majd 1583-ban gr. Erdődy Tamás. 1595-ben a báni tisztséget két ember tölti be; de csak egy évig kettős e tisztség; Sztankováchki halála után Draskovich gyakorolja egyedül a báni hatalmat. Rudolf uralkodása végéig, csak rövid időre szakad meg e hivatal folytonossága, amikor ismét Erdődy Tamás lesz a bán.⁶⁾

Az *albánt* (vice-banus) a bán nevezi ki s a bán változásakor rendszerint ez állást is új emberrel találjuk betöltve. A báni hivatal üressége esetén, az albán a nála lévő pecséttel ad ki okiratokat olyan bírói ügyekben, melyeket a báni bírói pecséttel szoktak ellátni.⁷⁾

1) Orsz. Eml. VIII. k. 519. l.

2) Orsz. Eml. VIII. k. 512. l.

3) 1575 : 3., 1588 : 31., 1600 : 6 c.

4) 1588 : 31. c.

5) Orsz. Eml. XII. k. 770 l.

6) Adatok Orsz. Eml. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. k. ből.

7) Orsz. Eml. XII. 771 l.

8) L. bővebben a III. fejezetet.

A belügyi kormányzatban fontos szerepet játszanak a *hiteles helyek* (loca authentica, credibilia), — ilyenek a katolikus káptalanok s konventek, melyek hiteles helyi jelleggel felruházva, közhitelű pecséttel és levéltárral is bírtak. A hiteles helyek által kiadott oklevelek szóltak: nemesi jószág elidegenítéséről, határjárás felől, károk felbecsléséről, tanúvallatásról, okiratok átírásáról. Minden hiteles helynek meg volt a maga illetékességi köre, — rendszerint az illető püspöki megye vagy a szomszéd vármegyék. Hivatalos eljárásuk érvényességéhez szükség volt, hogy a testület, legalább öt tagból álljon.¹⁾ A szándékosan hamis és törvénytelen leveleket készítő káptalanokat és konventeket, mint hamisítókat s hitszegőket büntették birtokvesztéssel, azonfelül arcukra s homlokukra tüzes pecsét bélyegét sütötték.²⁾

A *főispán* (comes supremus), mint királyi főtiszt, a megyei önkormányzattal s autonómiával szemben az államhatalom érdekeit képviseli. A főispán egyrészt vezeti, másrészt ellenőrzi a megyei kormányzatot. Rendszerint ő hívja össze a megyei közgyűléseket (congregatio comitatus) s azon elnököl. Felügyel arra, hogy a megye a törvényeket pontosan hajtsa végre, vigyáz arra, hogy az adókat rendesen befizessék.³⁾ A főispán elnököl a vármegyei törvényszéken (sedes iudiciaria) is s az ítélet végrehajtásához, ha arra az alispánnak nincs elég ereje, hozzájárul. Különleges büntetések végrehajtását a király sokszor egyenesen egyes főispánok végrehajtására bízta, így a Geletffy-féle ügyet Sáros megye főispánjára.⁴⁾ A főispán hivatalában elkövetett mulasztása s visszaéléseiért felelősséggel tartozik. E tekintetben törvényeink szigorú büntetéseket hoztak, a köteletségét mulasztó főispánt rendszerint hívatavesztésre, vagy jószágelkobzásra ítélik.⁵⁾ Noha a 1504:3. c. eltiltja az örökös főispánság adományozását, mégis 1595-ben megint életbe lép. Az örökös főispánokat is valóságos főispánokká kellett kinevezni s köteleességeik ugyanazok voltak, mint a többieknek.⁶⁾ Az örökös főispánok rendszerint országos főtisztséget is betöltöttek: gr. Thurzó György, Árva vármegye örökös főispánja, főasztalnokmester; Forgách Ferenc Nyitra vármegye örökös főispánja, kancellár; Erdődy Tamás Varsád vármegye örökös főispánja, főtárnokmester; Thurzó Szaniszló nem visel országos tisztséget, csupán Szepes vármegye örökös ispánja. Ezekon kívül törvényeink felsorolják még a következő főispánokat: Pálffy Miklós Pozsony vm.; Illésházy István Trencsén, Liptó vm.; Révay Péter Túróc vm.; Forgách Zsigmond Nógrád vm.; Dóczy András Bars vm.; Batthyányi Ferenc Sopron

1) Lásd bővebben a III. fejezetet.

2) Hk. I. rész. 11. cím.

3) 1595:33., 1596:43. V. ö. Jászai Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után.

4) 1588:29., 1599:39. c.

5) 1588:27., 1596:15., 1599:39. c.

6) Hajnik: Az örökös főispánság 17. s köv. l.

vm; Mágócsy Ferenc Torna vm; Drugeth György Ung vm. Érdekes a felsorolásból megfigyelni, hogy Illésházy két vármegye főispánja s emellett még országbíró is.

Az *alispán* (vice-comes) a megye tisztikarának feje, első tisztviselője. Őt az egész megye választja s a megválasztottnak rögtön a megye előtt kell letenni a hivatalos esküt, különben ítéleteinek érvénye nem lehet.¹⁾ Mikor üresedésben volt a főispáni állás, a megyei gyűléseket összehívta s azokon elnökölt, adóügyek intézésében, törvénykezési teendőkből s végrehajtásokban eljár.²⁾ A közutak javításáról gondoskodik az alispán, az ingyenmunka-pénzeket beszedi, a mértékeket kiigazítja, határkiigazító bizottságokban részt vesz, peres ügyekben eljár. Az alispán szigorú büntetések terhe alatt (hivatalvesztés, pénzbüntetés) köteles volt tisztében eljárni. A törvényekből ismerjük, hogy Moson vm. alispánja Szombathelyi György; Zólyom vm.-é Kéry Ferenc.³⁾

A *szolgabírákat* (iudices nobilium) a megyebeli jobb módú nemesek közül választják, akik a megye előtt kötelesek esküt tenni. Ők a megyei bíróság állandó tagjai, az alispán ítélőtársai. Az *esküdtek* (iurati nobiles, assessores) mindennemű igazgatási, valamint törvénykezési ügyekben a szolgabíró segítségére vannak.⁴⁾

A vármegye közizgatásában legnagyobb szerepe van a *közgyűlésnek* (congregatio comitatus). Az választja az adószedőket, küld követeket az országgyűlésre, kiknek adott utasítások szerint kell eljárni, választja a vármegyei kapitányokat. A megyei közgyűléseken büntetés terhe alatt tilos a törvényekkel ellenkező határozatokat hozni, a megyei tisztikar megválasztása s felelősségre vonása is ott történik.⁵⁾ A megye a pecsétjét a királytól kapja s ezen pecsét alatt küldi a választott nemes az adóaljstromot a királynak.⁶⁾ A megyéken kívül, a városoknak volt még önálló kormányzatuk s független bírói testületük. Megkülönböztetünk *szab. kir. városokat* (regiae liberae civitates), *bányavárosokat* (oppida privilegiata, liberae villae). A szab. kir. s bányavárosok közvetlen a király kezelése alatt voltak, ki voltak véve a megyei hatóság alól, az országgyűlésre követküldési joguk volt. A mezővárosok részint királyi, részint földesúri kiváltságlevelek alapján, a többi jobbágyközségeknél nagyobb szabadságra s kiváltságra tettek szert, a belügyek intézésére külön önkormányzati szervük volt, egyébként a megyék önkormányzati hatalma rájuk is kiterjedt.

1) 1548: 70.

2) 1578: 4. c.

3) 1578: 30., 1582: 6., 1588: 27., 1598: 30., 1599: 30., 1600: 6., 1601: 6., 1602: 15., 1606. bécsi béke.

4) 1435: 2. c., 1588: 29. c.

5) 1578: 2., 1593: 7., 1597: 46. c.

6) 1546: 9., 1600: 25. c.

Az önkormányzatot a *városi tanács* gyakorolta, mely a városbínóból s rendszerint tizenkét esküdt polgárból állott. A városok is miként a megyék, résztvettek az ingyenmunkákban, melyek teljesítése hadiszerek szállításából állott. Ami a katonai felkelést illeti, akkor indulnak hadba, mikor a nemesség s a vármegye.¹⁾

---

¹⁾ 1588: 45., 1599: 27., V. ö. Timon: Magy. alkotmány s jogtört. 749—757. l.

VII.

HADÜGY, KÜLÜGY.

Rudolf békéi és a hosszú háború. Főkapitányok, alkapitányok, vármegyey kapitányok, vásármesterek, porkolábok. Királyi sereg, vármegyey hadak, általános s részleges felkelés. Városok katonaaállításai, Szlavónia s Horvátország honvédelme. Katonai zsold, hadi szemle, a katonaság besorozása. A katonák erőszakosságai. Rend és fegyelem ügye, élelmiszerszállítás, élelmezés. Ágyúk s hadi-eszközök szállítása, betegápolás, török foglyok ügye. A végvárak s azok fenntartása. Békeegyezségek, külföldi követségek, határ-vizsgáló bizottságok.

Rudolf, — atyja halála után trónralépve, első feladatának tartotta a törökkel való béke megújítását, ami meg is történt 1576. dec. 25.-én 8 évre. A király Prágába visszavonulva, a vég helyek gondozását Ernő főhercegre bízta Magyarországon, Szlavóniában pedig Károly főhercegre.¹⁾ 1594-ben Ernő főherceg Belgium kormányzója lesz, helyébe a magyarországi hadügyek élére Mátyás főherceg, az elhalt Károly főherceg helyére Miksa kerül.²⁾

A békét Rudolf 1583 elején ismét nyolc évre megújította a törökkel, sőt az 1591 végén lejáró békét további nyolc évre kívánta megújítani. Azonban e békék ellenére, a törökök a határszélen majdnem állandóan betörték, ott raboltak és kegyetlenkedtek, úgy, hogy az ország katonasága ezeknek a többszöri betöréseknek kivédésére kényszerült. Ezek a csatározások elmergesítették a helyzetet, úgy, hogy 1591-től kezdődőleg folyik a tizenöt éves háború, — mely az 1606-iki zsitvatoroki békében ér véget.³⁾ Ez a tizenöt éves háború nagyon erős próbára tette az országot, a pénzügyi és katonai eszközök előteremtésében. Ennek tulajdonítható, hogy bár már előzőleg is, de különösen ebben az időben, az országgyűlés nagyon sok katonai célt szem előtt tartó törvényt hoz.

Az ország honvédelmének legfőbb felügyelője a király, mellette áll a hadi tanács, mely a had körébe tartozó dolgokat tárgyalja. Ha az ország ügyei úgy kívánják, a *haditanács* magyar tanácsosokkal is fog az ország hadügyeiről értekezni. Hogy pedig a magyar felek ügyeiket a hadi tanácsnál mielőbb elintézz-

1) 1578: 15. c.

2) L. részletesen Istvánffy: Magy. Tört. 693—694. l.

3) Történeti adatokat l. Horváth: Magy. Tört. IV—V. k.

hessék, két tolmács tartásáról is gondoskodik a király.¹⁾ A nádornak, mint »generalis regni capitaneusnak«, a király helyett, — a honvédelem fejének hatáskörét az udvari haditanács veszi át, per abusum.²⁾ Az egyes kerületi főkapitányok (supremi capitanei), egy-egy nagyobb terület végvárai felett rendelkeznek. A főkapitány mellett találjuk a *tábori íródeákol* (scriba campester), ki a katonák számát s a pénz kiadását jegyzi fel.³⁾ A magyar főkapitányoknak, a főhadvezérrel (dux generalis belli) érintkezésben kell lenni.⁴⁾ A dunáninnyi, dunántúli s felsőmagyarországi főkapitányok a hadi tanácstól függenek. Törvényeink erősen hangoztatják, hogy a főkapitányságokat be kell tölteni, még pedig magyarokkal, amit bizony sokszor hiába hangoztattak; így pl. 1588-ban az összes főkapitányi tisztségek betöltetlenek.⁵⁾ Pálffy Miklós, majd Batthyányi Ferenc a dunáninnyi részek főkapitánya, a dunántúli részeké Kollonich Szigfrid, a felsőmagyarországiaké Teuffenbach Kristóf.⁶⁾ A főkapitányok az alattuk álló katonák felett teljes hatalommal rendelkeznek. A főkapitány alatt áll az *alkapitány* (vice-comes comitatus); ilyen pl. Thúry Ferenc az ujbári véghely alkapitánya.⁷⁾ A megyék gondoskodnak arról, hogy csapataik élére alkalmas kapitányok kerüljenek, máskülönben a főkapitányok, a kevésbé arra valók helyébe, más alkalmasabbakat állítanak. A *vármegyei kapitányok* (capitanei comitatum) a fő és vezérlő kapitányoktól függenek, akik viszont tiszteletben kötelesek tartani a megyei kapitányokat.⁸⁾

A főkapitány jogosult azt a kapitányt, ki a hadhoz tartozó katonát csalárdságból, vagy kedvezésből elbocsájtja — fejevesztéssel büntetni. Egyuttal tartozik a magyarok számára *vásármestereket* állítani (magistri fori), kik felügyeljenek arra, hogy a táborban az élelmiszereket pénz nélkül erőszakkal el ne vegyék. A *profózoknak* nem szabad a táborba szállított árukból részt követelniök, vagy díjat szedniök (vectigal), hanem zsoldjukból kell megélniök.⁹⁾ A főkapitányok sokszor visszaéltek hatalmukkal, így Teuffenbach Kristóf, a felsőmagyarországi főkapitány Lónyay Albertnek, Bereg s Ugocsa megyében lévő birtokait, minden törvényes eljárás nélkül lefoglalta, melyeket természetesen vissza kellett adnia.¹⁰⁾ Az ingyenmunkapénzt a főkapitány a véghelyek erősítésére fordítja s arról számot ad. Többször előfordult, hogy úgy a főkapitányok, mint a kapitányok az ingyenmunkákat saját

1) 1569 : 38. c. 1—3. §. 1578 : 15. c.

2) L. Orsz. Eml. X. k. 107.

3) 1599 : 12. c.

4) 1601 : 1. c. 3. §.

5) 1588 : 6. c.

6) 1595 : 21. c., 1596 : 33., 1606-iki béke befejezése.

7) 1595 : 40. c., 1606. béke befej.

8) 1595 : 25. c., 1596 : 15. c.

9) 1595 : 21., 40. c., 1596 : 26. c., prófoz a tábori gondnok.

10) 1596 : 33. c.

hasznukra fordították, noha törvényeink szigorúan tiltották.¹⁾

A végvárak katonasága *lovasokból s gyalogosokból* áll, továbbá idegen és magyar elemből. A *királyi sereg* idegen zsoldosokból állott, még pedig olaszokból, vallonokból, németekből. A vallonok főként Vas és Sopron megyékben helyezkedtek el, hol borzasztó rablást s fosztogatást vittek végbe.²⁾ Gyakran előfordult, hogy az idegen nemzetek hadcsapatai, míg állomásukra, vagy kijelölt helyükre jutottak, nagy pusztítást hagytak maguk után. Ezért a vármegyék ispánjai vagy alispánjai biztosokat jelölnek ki, kik azután ezt a fegyelmezetlen hadat a megyén átvezetik.³⁾ Tekintve, hogy az idegen, zsoldos katonaság oly sok kárt okozott az országnak, törvény tiltja, hogy külföldi katonákat fogadjon fel a király s szabadságolja őket. Azonban a törvény többnyire csak írott malaszt maradt.⁴⁾

A végvárakban lévő *magyar zsoldos katonaság* állandó sereget alkot s a király iránti hűségre esküt tett. Jellemző a lovasok előnye a gyalogosok felett, hogy a lovasok rendesen kapják zsoldjukat. Érdekes Dunántúl elkülönítése, mert itt lovasok helyett is gyalogosokat kell tartani. Az állandó katonaság beosztása a királyt, a főkapitányokat s az alispánokat illeti; a főkapitány előleges tudta nélkül a katonák a végvárakból nem távozhatnak.⁵⁾ Tilos a magyaroknak magasabb zsold reményében külföldi urak szolgálatába állani, vagy a vértések, számszerijjászok (cataphracti, achibuseri), vagy kozákok közé: hűtlenség vétke alatt. Akik külföldiek szolgálatában vannak, azok tartoznak onnan azonnal kilépni.⁶⁾

A *vármegyei vagy mezei hadakat* az országgyűlési rendek által megajánlott subsidiumon vagy dicán toborozták, rendszerint hat hónapra.⁷⁾ A vármegyei csapatokat az alispánok írják össze s tartják számon. A főkapitány Szent György napkor tart szemlét felettük. Ezek a katonák a vármegye által választott kapitány és zászló alatt a hadjárat végéig tartoznak katonáskodni.⁸⁾

Ha a nemesek és birtokosok közül többnek különböző megyében van fekvősége, úgy az előirt szabályok szerint, mindegyik megyébe tartoznak katonákat állítani, még pedig háromszoros értékbüntetés terhével, melynek lefizetéséig fekvőjóságai elfoglalhatók. A büntetés pénzekről a megyék adnak számadást, a pénzt pedig közszügségletekre fordítják.⁹⁾ A különböző vármegyék katonái, különböző vármegyei kapitányok parancsnoksága alá is adhatók. A megyei csapatok csak azután vonulnak a harc-

1) 1578 : 30., 34. c.

2) 1601 : 30. c.

3) 1597 : 37. c., Fraknoi szerint az idegen zsoldos katonaság kétféle I. részletesen Orsz. Eml. X. k. 350. l.

4) 1600 : 28., 1604 : 2. c.

5) 1578 : 7. c., 9., 1593 : 16. c.

6) 1595 : 33., 1596 : 22. c.

7) 1599 : 6., 1602 : 1. c.

8) 1578 : 13., 1595 : 17. c.

9) 1595 : 18., 26. c.

térre, miután a főkapitányok magyar zsoldosaikkal oda kivonultak, s a megjelenés idejétől kezdve, hat hónapon át kötelesek a táborban maradni.¹⁾

1599-ben a kiállított mezei hadsereg száma 10.000. Ebből Felsőmagyarország 2000 lovast s ugyanannyi gyalogost, a Dunán inneni részek 1900 lovast, ugyanennyi gyalogost, a Dunántúl 700 lovast, ugyanennyi gyalogost, Szlavónia 200 lovast s 600 gyalogost állít ki. 1602. évre 2000 könnyű fegyverzetű lovast és 2000 gyalogost állítottak ki a földesurak s jobbágyok megajánlott pénzéből.²⁾

Általános hadjárat esetén a főpapok, bárók, mágnások, nemesek, még az egytelkes s címeres nemesek is, az egytelkesek fekvőjajaik, a címeres nemesek nemességük elvesztésének terhe alatt kötelesek fegyverekkel, lovakkal, hadi készülékekkel a király táborába menni s a hadjárat végéig a király mellett maradni.³⁾ A nádor s a főkapitány tart az urak s nemesek felett szemlét. Ha a király testvérei vesznek részt a háborúban személyesen, — a nemesek felkelése épp oly általánosan kötelező, még azzal a megszorítással, hogy a felkelők a táborba maguk mellé, minden 20 ház után, egy jól felfegyverzett lovast vigyenek. A betegeskedők, valamint az öregek, özvegyek s harcképtelenek maguk helyett arravalókat küldenek. A szegényebb nemesek hárman küldenek egy gyalogost, vagy öten egy lovast, míg a többi vagyonosabb nemes lóháton száll síkra.⁴⁾ Az általános hadjáratot a főhercegek a fővezérrel vagy a főkapitányok útján adják tudtul. E felkelésnél szem előtt kell tartani, hogy az országlakókat távolabb eső helyre ne vezessék, nehogy míg ők házaiktól távol vannak, azalatt a katonák otthon károkat okozzanak.⁵⁾ Az urak közül, kinek 50 lovasa nincs, a vármegye zászlaja alá áll. Azok a nemesek, kiknek különböző megyékben vannak fekvőjóságaik, elég ha abban a megyében kelnek fel, hol személyes lakásuk van, vagy ahol a hivataluk van.⁶⁾ A nemesek nem szállnak szívesen hadba, okul hozzák fel, ha ők is táborba vonulnak, csak a harcképtelenek maradnak otthon, no meg ha harcba indulnak is, abban sem sok köszönet van.⁷⁾

Érdekes a hadseregnek az a része, mely azon csapatokból állott, melyet a földesurak részint a személyes felkelés megváltása fejében, részben, mint az általános s részleges felkelések jutalékait küldöttek le egy havi időtartamra a megye zászlaja alá a királyi táborba. Még pedig eleinte 4 kapu után, utóbb

1) 1597: 6., 9.

2) 1599 G. c., 1602: 1. c.

3) 1578: 10. c., 1596: 2., 4., 7. c., 1598: 20. c.

4) 1597: 7., 1601: 9. c.

5) 1601: 10. c.

6) 1601: 11. c.

7) 1599: 22. c. 2. §.

pedig három kapu után egy, puskával felszerelt gyalogost.¹⁾

Részleges felkelés esetén csak a veszélyeztetett hely körüli nemesség volt érdekelve, míg az általános felkelés esetében mindenki.²⁾

A szabad városok adózással tettek eleget katonai kötelezettségüknek, azonban ez az összeg nem került mindig a rendeltetési helyére. A városok akkor kötelesek hadba szállni, amikor a megye, vagy a nemesség. Azonban gyakran kényszerítették őket a kapitányok katonai állításra s árokásásra.³⁾

Szlavónia védelemről maga gondoskodik azon szabályok szerint, melyek az ország többi részében irányadóak, azzal az eltéréssel, hogy azokat szükség esetén a bán hajtja végre karhatatlommal. A szlavin végvárak a gráci haditanácstól függték.⁴⁾ A szlavin hadiseregélyt házankint rójják ki és szedik be, azonban a török uralom alatt lévő jobblágyok csak az adó felét fizetik.⁵⁾

Petrinja várának fontossága kitűnik abból, hogy ott rendszeren fizetett, nagyszámú lovas és gyalogos katonaság van elhelyezve. Szlavonia kimerültsége miatt nem képes a várat megőrizni, ezért Ferdinánd főherceg gondoskodik a vár védelméről.⁶⁾ A kulpai révek őrzését inkább gyalogosok, mint lovasok látják el.⁷⁾

A *katonai zsold* fizetése gyakran egyáltalán nem történt meg vagy hiányos volt, úgy, hogy a zsoldosok másképp nem is segíthettek magukon, mint hogy raboltak, erőszakoskodtak. A rendek kérték a királyt, gondoskodjék a véghelyeken, különösen Esztergomban, Kanizsán, Felsőmagyarországon és a bán alatt lévő katonák fizetéséről, mert különben elszélednek.⁸⁾ A gyalogosok zsoldja 3 frt., a lovasoké 4 frt., ez utóbbiaknak zsoldja 5, majd 6 frt.-ra növekszik, tekintve, hogy a termények ára is felment. A rendetlen zsoldfizetés következtében volt olyan katonák, ki két vagy három zsoldot is felvett, míg a másik egyet sem. Sokszor az élelmiszereket is pénzfizetés nélkül vették el.⁹⁾

A kamara a főkapitányok számára, a katonák könnyebb számontartása miatt a kapuk lajstromát elkészíti. Minden év apr. 15-ike körül szemle van a táborba küldött hadak felett, azonban szükség esetén minden időben elrendelhető.¹⁰⁾ A hadi szemlében első a főpapok, bárók, mágnások, utánuk következnek a nemesek és a többi birtokosok. Ezek mind cédulát kap-

1) 1600: 12., 1601: 9. c.

2) 1578: 10. c.

3) 1588: 15. c., 1597: 17. c.

4) 1595: 16., 1601: 7. c., Orsz. Eml. VIII. k. 158. l.

5) 1596: 9., 1598: 33., 1601: 12. c.

6) 1596: 15., 1597: 15., 16. c., 1601: 31. c.

7) 1598: 33., 1601: 12. c.

8) 1597: 11. c.

9) 1595: 30., 1596: 31., 1599: 18., 26. c., 1600: 10. c., 1601: 8. c.

10) 1578: 9., 1597: 10., 1600: 4., 1602: 4. c.

nak, mely szerint állítják ki a katonáikat a szemlére. A hadi szemlén mindenki a maga szolgáját, lovát és fegyverét használja. ¹⁾ A katonák télen az ellenséggel szomszédos véghelyeken nyernek elhelyezést, hogy a szomszéd városokat, falukat s a szegény népet megvédjék. ²⁾ A jövő-menő sereg a mezőn s a táborban száll meg, nem pedig a nemesek, egyházi személyek házaiban, falukban vagy városokban. ³⁾

A katonaság a főkapitányoktól kezdve a zsoldos katonáig, ott dült és fosztogatott, ahol lehetett. A véghelyek kapitányai a nemesek majorjait katonáknak osztogatták ki és a szegény nép fölött földesúri jogokat bitorolnak. ⁴⁾ A lovas katonák részére legeltetési jogot állapított meg az 1578: 14. c., még a nemesek birtokain is. Azonban sok katona csak azért ment ki legeltetni, hogy magát jól tartsa, raboljon és a népen ingyen élőködjék. Ezért elrendelték, hogy a legeltetés az alispán előzetes tudtával történhet csak, a megállapított helyen, nem tovább 30 napnál. A kanizsai kapitány ellen panaszkodnak a vas- és zalamegyeiek, mivel az tőlük bort, ingó dolgokat elvett, sok kárt okozott és erőszakosságot követett el. Teuffenbach Kristóf kapitány letartóztatta Sáros megye alispánját és a katonaságot az alispánok és a nemesek birtokaira erővel elszállásolja. A véghelyek kapitányai, alkaptányai és a zsoldos katonák a főpapok és főurak pusztáit, szántóföldjeit, a hal és vízfogókat, kaszálókat és erdőket minden hozott törvény ellenére még 1604-ben is elfoglalták. ⁵⁾

A táborban a gonosztettek megbüntetésére *három igazságtévő kapitányt* (tres iustitiae capitanei) alkalmaznak, még pedig egy magyart, egy németet s egy olaszt, azzal a kikötéssel, hogy magyar katona felett magyar bíró rendelkezék. Az igazságtévő kapitányok közül, aki nem jár el tisztében, azt a főkapitány bünteti meg. ⁶⁾ Természetesen a bűnök nagysága szabja meg a büntetést. A falukban harangoló s jobhágyokat sanyarúgató katonákat bárki elfoghatja. Felakasztással bűnhődik az a katona, ki szolgálati ideje letelte előtt, többféle őt meg nem illető zsold felvétele után megszökik. ⁷⁾

Az élelmiszereknek a táborba való szállítása rendkívül fontos és szükséges, mivel élelem nélkül a katonák kötelességüknek nem tudnak eleget tenni. Az élelmezés kérdése igen súlyos volt a nagy szegénység, a barmok hiánya, a katonák garázdálkodása s dúlása miatt. Az élelmezés élén áll a *főélelmező mester* (generalis magister annonae), mellette a három *élelmező*

1) 1595: 20., 22., 23. c.

2) 1596: 29. c.

3) 1599: 5. c.

4) 1578: 5., 1602: 20. c.

5) 1578: 5., 1588: 22., 1596: 40., 42., 1597: 30., 44., 1604: 14. A rabló s pusztító katonák tetteit felsoroló törvény még: 1595: 27., 29., 51., 1600: 20. c.

6) 1595: 25. c.

7) 1588: 7., 1595: 24., 32. c.

mester (magister annonae), kiknek dolga kellő időben beszerezni a hadi szükségletekre szolgáló terményeket. Az élelmezés símább lehonyolítására szolgáltak még az ország különböző részeiben elhelyezett *élelmezési felügyelők* (praefecti annonae). Az élelem szállítására minden megye huszonöt kapu után egy jó kocsit vagy szekeret ad, négy lóval, vagy hat ökörrel. Az élelemszállító napi fuvardíj: 1 tallér, melyet pontosan ki kell fizetni az élelmező mesternek. Az élelmet szállító kocsi vámentes s katonai fedezet őrzi a megrablástól. Ha a kocsis fuvarát odahagyva megszökik, ugyanazon büntetésben részesül, mint a táborból elszökött katona¹⁾ Az ország nem képes az élelmezési szükségletet ellátni, ezért a király, — tartományaiból hozatja a szükségeseket, főleg takarmányt s zabot²⁾

Az ágyúkat, hadi vetőgépeket, faltörőket s egyéb hadiszereket a városok szállítják. Ha azonban a városoknak ehhez nincs elég erejük, az ország többi lakósa: elvégzik barmaikkal a szállítást, megfelelő ár ellenében. A dögvész miatt a barmok száma igen megcsappant s ezért a király a hiányt a szomszédos országokból pótolja, — hol több ló van s erősebbek is, — hogy a szállításban ne történjék akadály.³⁾

Emberbaráti célokat szolgál az a rendelkezés, mely szerint minden táborban sok embert befogadó kózsátrakat kell felállítani, hogy abban úgy a magyar, mint az idegen sebesült katonák jó ápolásban részesüljenek. A gyógykezelést a király orvosai s sebészei látják el. E célra »alamizsna« címen az urak es nemesek a kamarába minden kapu után 10 denárt fizetnek.⁴⁾

A véghelyeken, továbbá az azokon kívül lakó nemesség török foglyainak elbocsájtása, csakis a kapitányok előleges tudtával történhetett, nehogy ennek következtében az erőviszonyok az ország hátrányára megváltozzanak.⁵⁾

Végtelenül fontosak és nagy jelentőségűek voltak a várak és végvárak az ország védelmi helyzetét illetőleg. Az akkori hadviselésben egy-egy jelentős vár elbukása egész országrész elvesztését vonta maga után, mert oda volt összpontosítva minden emberi s anyagi erő. Ezt felismerte az országgyűlés is s elrendelte Kanizsa várának megerősítését és az odavezető út elzárását.⁶⁾ A véghelyek jó megerősítésére s katonákkal való ellátására szükség van, mert különben a jobbagyok védelem nélkül maradnak s kénytelenek lesznek meghódolni az ellenségnek. A király a várak erősítésére vonatkozólag a nemességgel tanácskozik. Az erősítési építményekhez s falakhoz szükséges fát a véghelyekkel szomszédos erdőkből vágják. Túréc, Árva s Liptó-

1) 1595: 45., 49., 1597: 25., 1598: 26., 27. c., 1601: 10.

2) 1596: 25., 27. c.

3) 1595: 50., 1599: 27., 1600: 14., 1601: 23. c.

4) 1596: 30. c.

5) 1596: 54. c.

6) 1578: 28. c.

vármegye végváraihoz szükséges fa kivágása, már nemcsak a közelebbi, hanem a távolabbi erdőkből is lehetséges¹⁾ A jobbak a végtelven: építésén kívül más munkára, fa s egyéb dolgok szállítására nem alkalmazhatók. A törvények erősen hangoztatják „ger, Kanizsa, Pötöske (Pölöske), Egerszeg, Kapornok, Zalavár, Kéménd, Zechysziget (Szécsi sziget), Nemphti, Szent-Grót, Szemenye, Alsó-Lendva megerősítését, mint amely várak igen rossz állapotban vannak, bár megvédésük igen fontos.²⁾ Gyakran előfordul, hogy idegen nemzetiségű kapitányok váraikat feladják, az ilyenek hűtlenség vétkébe esnek s aszerint büntetnek.³⁾

Az *ingyenmunkák* voltak azok az eszközök, melyekkel a végvárakat megerősítették s kijavították.⁴⁾ Az ingyenmunkákat a király hadi és magyar tanácsosainak meghallgatása után határozza el s osztja be. 1578-ban az ingyenmunka minden kapu után évente 12 napot tesz ki kézi és ígasmunkával, amit azután a nagy nyomorúság miatt 6 napra szállítottak le.⁵⁾ A szabad városok ingyenmunkája abban áll, hogy a hadiszereket s ágyúkat a táborba szállítják.

Dunántúl végvárai ingyenmunkáikkal:⁶⁾

Győrhöz: Pozsony, Győr s Moson megyéket rendelik azzal a feltétellel, ha Újváron nagyobb erősítésbe fognak, Pozsony megyének Dunán innen eső része Újvárhoz dolgozzék. Újvár tényleg épül s ezért már 1602-ben Győrhöz még az évári fekvőjészagokat rendelik. — *Komáromhoz:* saját megyéje szolgáltatja az ingyenmunkát. — *Pápához:* 1578-ban egész Sopron megye, — senkinek a fekvőjészagát sem kivéve, — teljesíti az ingyenmunkát, 1602-ben Kemenesalja, Vas megye egy része, 1604-ben egész Sopron megye, kivéve Nádasdy Ferenc árváinak fekvőjészagait, amelyek *Sárvárhoz* és Hétes-i Pethe Márton kalocsai érsek Sopron s Vas megyében lévő fekvőségeit, melyeket Keszőhöz engednek. *Veszprémhez:* Veszprém megyét s a törököknek adózó szomszédos alattvalókat, később még Zala megyének a Lesencze folyón túl eső részét rendelik, kivéve a Sümeghez tartozót. *Sümeghez:* tartozékai. *Légradhoz:* Muraköz szolgáltatja az ingyenmunkát s Zrinyi gróf fekvőjészagait. *Kanizsához:* fennhagyják Vas s Zala megyéket egészen s Somogy megye még megmaradt részét, kivéve Zrinyi fekvőjészagait. *Palotához:* előbb Fehér megyét; majd 1602-ben Zala megyét s Légmán János járását rendelik. *Esztergomhoz, Visegradhoz:* Pozsony, Bars s Trencsén megyéket írják. *Kiskomárhoz* Somogy megyét. *Keszthelyhez, Körmendhez, Szent-Gróthoz* saját tartozék-

¹⁾ 1593 : 2., 1596 : 51., 1600 : 17. c.

²⁾ 1597 : 13. c.

³⁾ 1596 : 34., 1601 : 29. c.

⁴⁾ 1601 : 35. c.

⁵⁾ 1588 : 18., 1598 : 28. c.

⁶⁾ 1578 : 27., 1602 : 11., 1604 : 8.

kait rendelik. *Egervárhoz s Kapornokhoz* Vas megye negyedik járása szolgálatat ingyenmunkát, később *Zalavár* is ide tartozik. *Peleskéhez*: Vas megye harmadik járását rendelik. *Szentgyörgyvárhoz* Zala megye és Légmann János szolgálatat ingyenmunkát. *Székesfehérvárhoz* Moson, Sopron, Komárom, Győr megye s Vas megyéből Egerváry Mihály járása.

A Dunántúlnak magyar kézen fekvő területén 22 végvárat találunk, de ennek a számadatnak nincs állandósága, szinte hadjáratonként változik. Érdekes, hogy a török hódoltság alatt lévő megyék is szolgálatnak ingyenmunkát, így Kiskomárhoz Somogy megye s Palotához Fejér megye, továbbá Veszprémhez a törököknek adózó szomszédos alattvalók. Kanizsa vidéke fontos terület, mely a legtöbb végvárral van megrakva s törvény is külön rendeli el, hogy a Rába folyó átjáróit s gázlóit őrizzék s a közelebb fekvő erősségeket: Pölskét, Kéméndet, Nemphtit, Zóczyzegetet, Szemenyét, Alsó-Lendvát erősítsék meg.¹⁾ Ezen végvárnak azonban ingyenmunkát nem rendeltek. A végvárok előbbeni számához ez utóbbiakat hozzáadva 28-as számot kapunk.

Felsőmagyarország végvárai:

Szatmárhoz rendelik Ugocsa megyét s Szatmárnak három járását, 1604-ben már egész Szatmár, Ugocsa s Bereg megyét. *Váradhoz* Bihar, Közép-Szolnok, Mármaros, Kraszna megyéket.²⁾ írják. — *Damaszchoz s Váchoz* Esztergommal s Visegráddal tartozik Pozsony, Bars s Trencsén megye ingyenmunkája. — *Ecsed várához* 1578-ban Szatmár megye negyedik járását és Szabolcs megye két járását; kivéve a Kisvárday Mihály fekvőjóságait, melyeknek jobbágyságait *Kisvárdá* számára tartották fenn — rendelik; 1602-ben már csak Szatmár megye negyedik járását, 1604-ben Báthori István fekvőjóságait. — *Kállóhoz* előbb Ung s Bereg vm., 1604-ben már csak Szabolcs vm. van írva, kivéve Forgách Zsigmond Szent-Mártonhoz tartozó fekvőjóságait. — *Tokajhoz* 1578-ban Szabolcs megye két járása, Zemplén vm. s Debrecen város szolgálatat ingyenmunkát, 1602-ben Zemplén vm. három járása s Ung vm. — *Egerhez* tartozik Heves, Borsod, Pest, Külső Szolnok vármegyék, Polgárdi s Szent Margita városok ingyenmunkája. — *Szendrőhöz* 1578-ban Abaujvár, Torna, Szepes, Sáros megyéket, továbbá Eperjes, Lőcse, Szeben, Bártfa ingyenmunkáit rendelik; 1602-ben már csak Szepes s Sáros megyét, valamint Gömör vm. felét; 1604-ben Szepes s Sáros vm. van kijelölve az ingyenmunkára. — *Pulnokhoz s Baloghhoz* Gömör vm. megosztott munkáját írják. — *Sírokhoz* meghagyják a régóta ezen várhoz tartozó jobbágyokat, kik megelőzőleg *Náva*

1) 1601: 29. c.

2) Közép-Szolnok vm. a mai Szilágy m. északi nagyobb részének fele meg. — Kraszna vm. Szilágy m. déli fele. — Zaránd vm. Arad s Bihar vm. közt elnyúlva Hunyad vm. északnyugati részét is magába foglalta. (L. részletesen e megyéket Lukinich: Erdély ter. vált. (135-137. l.)

s *Oroszlánkő* várához tartoztak. — *Ónodhoz* egész Abauj vármegyét rendelik Zemplén egyik alsó járásával. — *Fülekhez és Szécsényhez* egész Nógrád vm. szolgálatat ingyenmunkáit. Később Nógrádmegyét egészen Széchenyhez írják s *Fülek* kapja Hont vm.-t. — *Diósgyőr* ingyenmunkáját Borsod s Torna vm. szolgáltatják. *Nógrádhoz, Drégelyhez s Palánkához* 1602-ben Zólyom; 1604-ben nagy Hont vm.-t rendelik. — *Kékkő és Dévény* Túróc vm. ingyenmunkáját kapja; 1604-ben már *Kékkő, Árva, Dévény* Liptó vm.-t kapja. — *Ujvárhoz* Nyitra vm.-t utasítják. *Hatvanhoz* egész Heves s Túróc vm.-t írják. *Gyarmatol* Hont, Árva, Liptó vm. látja el. — *Kassa* a maga munkáit önmaga számára s a város javítására használja fel. — A *Szent Benedeki* várat, *Kistapolcsányt, Ózólyomot* saját tartozékaik látják el, úgy szintén *Libetel és Breznóbányát. Besztercebánya* kijavítására a maga és a királyi kamara jobbágyait rendelik. — *Nyitrahoz, Komjátéhoz és Suránhoz* Trencsén s Nyitra megyék munkáit hagyják fenn, kivéve a nyitrai püspökség fekvő jóságait, melyekből a jobbágyokat a nyitrai vár kijavítására kell alkalmazni. *Végleshez* Liptó vm. dolgozik. — *Bakabányához* írják Túróc és Árva megyéket, mely városnak a megerősítését, ha elvégezték, az említett megyék megint Ujvárhoz dolgoznak. — *Korponához* rendelik Hont és Nógrád megyét, kivéve az esztergomi érsekség és káptalan fekvőjóságait. — *Bozókol* az ingyenmunka pénzeiből segítik. *Zólyom* vm. a maga munkáit egészen *Zólyom*, valamint *Szászi, Olcsova, Zlatina, Kozolnik* kastélyok kirgázására fordítja.

A Felvidéken 39 megerősített várat találunk s 4 olyan kastélyt, melyet ingyenmunkával erősítenek meg (*Szászi, Olcsva, Zlatina, Kozolnik*). A Felvidék végvárainak száma jóval nagyobb a Dunántúlon találtaknál. Ennek az a magyarázata, hogy a Dunántúlnak körülbelül a fele török uralom alatt volt, míg a Felvidék nagy része magyar kézen s így főleg ennek megvédésére fordítottak nagy gondot. Ezt mutatja az is, hogy pl. 1578-ban 27 felvidéki s csak 6 dunántúli várhoz rendelnek ingyenmunkát. Érdekes itt a Felvidéken, hogy több várost rendelnek ki ingyenmunka végzésére, így: Debrecent Tokajhoz, Szendrőhöz Eperjest, Lőcsét, Szebent, Bártfát. Itt is kényszerítenek török uralom alatt lévő megyét ingyenmunkára, pl. Egerhez Pest vm.-t.

Volt az országos közmunka mellett még *megyei ingyenmunka* is. pl. mikor Nyitra vm. 1596-ban Nyitra városát saját költségén fallal öveztetete, egyszerűen elrendelte, hogy a járási szolgabírák az építés tartamára elegendő igát szolgáltatassanak a közszállításra s más kisebb munkákra. Más megyék vízszabályozásra, útpítésre vették igénybe a jobbágyok munkáit, melynek tartama nem is volt megszabva.¹⁾

1) Corpus statutorum. IV. rész 78. l. (L. Acsády: A magy. adóz. tört. c. művének a közmunkáról szóló részét 117-121. l.)

Szlavóniai várak: Petrinja, Kapronca, Hrasztovica, Lithovanicz, Berkisevica, Poganec, Pletter, Jazka, Zamobor, Spanyagrád. Érdekes, hogy ezen végvárakhoz ingyenmunkát teljesíteni legtöbbször városokat, vagy épen várakat rendelnek ki. Szlavóniában az ingyenmunka igen erős, évente 15 napot tesz ki.¹⁾

A *külgügyi politika* vagy békét, vagy sikereket igyekeznek elérni követségek, szerződések és levélváltások útján. A külgügyi tervezgetésekben s szövetkezésekben nevezetes eszközök a királyi család házasságai. Rudolf is, hogy Magyarország s Erdély közt a kapcsolatot szorosabbá tegye, megígéri Báthory Zsigmondnak, hogy nagybátyjának Károly főherceg egyik leányának kezét számára biztosítja.²⁾ Az udvar külgügyi politikája főként a pápai s spanyol udvar felé irányul, hogy azoktól segítséget kapjon.³⁾ Az 1596-os országgyűlés VIII. Kelemen pápához feliratot intézett, melyben a nemzet háláját fejezi ki segítségéért s támogatását kéri továbbra is.⁴⁾ Külgügyi szempontból fontos a Báthory Zsigmonddal kötött békeegyezség. Ennek fontos pontja, hogy ha Báthory s utódai meghalnak, Rudolfra száll Erdély s ebben az esetben a király vajdát nevez ki annak élére.⁵⁾ Nagyrszt ezt az egyezséget erősíti meg az 1606-iki béke Bocskayra vonatkozó része. A zsitvatoroki béke igen jelentős, már abból a szempontból is, hogy nem a magyar követek mennek török földre, hanem a törökök jönnek hazánkba. A király s szultán egymást kölcsönösen császárnak nevezik, foglyaikat kicserélik. A békét 20 évre kötötték.

A határokon elkövetett gyilkosságok, erőszakosságok és sérelmek elintézésére szolgálnak a *határkiigazító bizottságok*. Austria, Styria, Morvaország s Lengyelország határaitra küldött bizottságok külgügyi ténykedést fejtenek ki ezáltal. Különösen sok baj van a vasmegyeiek s ausztriaiak közt, továbbá Szepes, Sáros, Liptó, Trencsén s Lengyelország közt. Az ilyen bizottság élén áll egy főpap, mellette több világi úr s a fiscus nevében kiküldött királyi ügyek igazgatója.⁶⁾ Egyébként a békealkudozások s egyezkedések a király jogkörébe tartoztak. Ez kitűnik az 1596:60. c.-ből, melyben a rendek a lengyelekkel kötendő békeegyezkedésre a királynak személyére szóló felhatalmazást küldtek. Azonban a rendek szükségesnek tartják, hogy Lengyelországba közülük követeket küldjenek, vagy legalább is a békekötés ügyét Prágában a magyar tanáccsal intézzék. A rendek a kancellárt, a váradi püspököt, Istvánffy Miklóst, Révai Ferencet, Forgách Simont, Joó János kir. személynököt s Náprágy Demeter egri prépostot küldik a királyhoz, hogy azok közül válassza ki, kiket kíván követségbe küldeni.

1) Orsz. Eml. IX. 582-83. l. III l. részletesen az egyes várakhoz rendelt ingyenmunkákat.

2) 1595. VI. decr. 1. c.

3) Orsz. Eml. XII. 30. l.

4) Orsz. Eml. VIII. k. 216. l. Ezen felirat ki van adva Katonánál. Hist. Crit. XXVII. 256-262. l.

5) 1595. VI. decr. 2. c.

6) 1578: 18. c., 1582: 6. c., 1596: 17., 60. c. l. részletesen a Föld és a népe c. fejezetben.

VIII.

ADÓ ÉS PÉNZÜGY.

Udvari s magyar kamara. Főkincstárnok. Adó kiróvó, adószedő, főpénziárnok, számvevő. A megszavazott adók nagysága s az adóbefizetések időponyjai. Az adózók felsorolása. Az adókiróvás módja s az adószedők visszaélései. Az ingyenn munkák pénzügyi része. Szlavónia adó- és pénzügye; a töröknek hódolt területek. A magyar és a lengyel pénz; a pénz értéke.

A pénzügyi állapotok a XVI. század végén és a XVII. század elején nagyon ziláltak voltak. Majdnem minden országgyűlésnek legfontosabb feladata volt az adók megszavazása. Ennek mértékével a király sohasem volt megelégedve, azokat mindig keveselte, amint az kitűnik az 1583-ik évi III. decretum befejezési záradékából, de az 1603:2. tc.-ből is. Az adókiróvitással és beszéddel megbízottak rendetlenül és hiányosan tettek eleget a kötelességeiknek, de ezenkívül el sem számoltak a behajtott összegekről, úgy, hogy számos törvényt kellett hozni az elszámolásra, mely igazolja, hogy a pénzbeszedők a pénzzel visszaéléseket követtek el.

A pénzügy, mint »vegyes« ügy (negotia mixta) idegen befolyás alatt állott, ügyeit az *udvari kamara* tárgyalja. Az udvari kamara Rudolf alatt kétféle volt választva, egy része az elnökkel Prágában volt, ez az u. n. »anwesende Hofkammer«; más része az alelnökkel Bécsben, az u. n. »hinterlassene Hofkammer«. Noha a két kamara egy hatóság volt, a bécsi mégis subordínálva volt a prágainak, olyasféleképpen mint a szepesi a pozsonyi kamarának.¹⁾ A *magyar kamara* (camera Hungarica is kétféle működik, Pozsonyban s Kassán, az országgyűlés tárgyában véleményüket kikéri a bécsi udvari kamara. A kamara lassan elfeledte, hogy pénzügyi közeg s beavatkozott a közigazgatásba és igazságszolgáltatásba is. A pozsonyi s kassai kamarák (camerae Posonii et Cassoviae) mindegyikének élén áll a kamaraelnök (prefectus camerae), rendszerint papi ember. Ebben az ügyben is változást hoz a bécsi béke, mely szerint ezután az elnöknek magyarnak s vfláginak kell lenni.²⁾ A magyar kamara működése nem folyt kielégítő mő-

1) Orsz. Eml. X. k. 111. l. 1569:38. c.

2) 1600:11. c. 1606:5. c. Orsz. Eml. IX. k. 3. l. Nem minden érdekességel nélkülöz az a tény, hogy a hagyományos szepesi kamara elnevezés helyett törvényeink kassai kamarát emlegetnek.

don, sokszor előfordult, hogy minden törvényes eljárás ellenére s annak mellőzésével egy-egy nemes fekvőjóságait elfoglalta, hiába hozott az országgyűlés szigorú büntetéseket ezen kihágásokra. Sőt a kamara hűtlenségbe és bűne miatt számos nemest pörbe fogott, hogy ilyen módon birtokaikhoz hozzájusson.¹⁾ A fiscus, a királyi kincstár szolgálattevői s tisztviselői is a kamarának tartoznak számot adni, haláluk esetében örököseik. A magyar kamara élén áll a *főkincstárnok* (thesaurarius generalis, perceptor proventuum regionum, praefectus), kit a király nevez ki, mellette tanácsosok vannak, akik közül többeket látunk kirendelve biztosokul, számvevők mellé, hogy azokat ellenőrizzék. Elrendelik, hogy a kincstárnok magyar s világi férfiú legyen, a királyi s koronai jövedelmekre ügyeljen fel s ne avatkozzék be Magyarország kormányzásának semmiféle ágába.²⁾ A kapuk számbavételét rendszerint a (dicator) *adókiróvó* végzi, — kit a király nevez ki a vármegyei birtokosok közül, — a szolgabíróval s egy előkelő nemessel. A vármegyékben *adószedők* (perceptores) maguk az alispánok, ha nem vállalnák, akkor a megye választ alkalmas embert. Fizetésük annyi, mint az adókiróvóké, havonta kisebb megyében 25 frt., nagyobb megyében 50 frt.³⁾ A vármegyei pénztárnokok három kijelölt *főpénztárnoknak* (generalis perceptor) adják a beszedett összegeket. Főpénztárnokok: Dunántúl Joó László, Dunán innen Bossány Boldizsár, Felsőmagyarországon Kékedy György 1603-ban. A főpénztárnokok is minden adóketésnél változnak, mint egyáltalában az egész adóbehajtó gépezet. A dunántúli főpénztárnoknak legkisebb a fizetése, havonta 40 frt. és öt lovas zsoldja, vagyis még 25 frt., a másik két főpénztárnok fizetése évente 500 frt. és még 8 lovas zsoldja, azaz összesen 540 frt.⁴⁾ A főpénztárnokok mellett, mintegy ellenőrző szerepet visznek a *számvevők* (exatores rationum); Dunántúlra, Felvidékre, a Dunán innen eső területre két-két számvevőt küldenek, kiknek egyike mindig püspök.⁵⁾ Az adózásra befolyt összeg nem jut mind a kamarába, egy részükön főkapitányok mindjárt zsoldosokat fogadnak s úgy számolnak csak el.

Korunkban nem volt állandó adó, s ezzel kapcsolatban hiányzott az adót behajtó rendszeres szervezet is. A megajánlott adó rendszerint egy vagy két évre szól s így a minden alkalomra külön előkészített szervezet állandó képet nem mutat, az adó megszűnésével a szervezet is megszűnik, hogy új alakulatnak adjon helyet.⁶⁾

1) 1598 : 39. c. 1604 : 18. c. V. ö. Acsády : Pozsonyi s székesi kamara 19. l. s Orsz. Eml. X. k. 102. l.

2) 1597 : 11., 1606 : 5. c.

3) 1578 : 3., 1593 : 9. 12., 1597 : 11., 1599 : 6., 1603 : 3. c.

4) 1599 : 17., 1603 : 3. c.

5) 1603 : 4. c.

6) V. ö. Acsády : A magy. adózás tört. 28—31. l.

1578-ban a rendek minden kapu után 2 frt.-t szavaztak meg, még pedig két évre. A zsidókkal és anabaptistákkal kétszeres adót fizettetnek, hogy mielőbb kiköltözzenek az országból. 1582-ben a megajánlott adó »ingyen segély« címén kapunkint megint 2 frt. 1583-ban a rendek megállapítják, hogy a király részéről a bajok megszüntetésére ajánlott módok csekély orvosszert tartalmaznak. Mégis két éven át minden évre, minden kapu után 2 frt.-t szavaznak meg. Kijelentik azonban, ha a király nem gondoskodik régi szabadságuk teljes visszaállításáról, jövőre az adót nem fizetik. Noha a király a rendek kívánságait nem teljesítette, mégis egy évre 1588-ban megint 2 frt.-t ajánlanak meg. Ebben az évben rendkívüli adó kivetése is történt. A király helyettesítésében az ország kormányzását ellátó Ernő főhercegnek kapunkint 40 dénárt, a jövedelmek és véghelyek megvizsgálására kiküldött biztosoknak 10 dénárt szavaznak meg. A kamara biztosoknak 4.000 frt.-t kölcsönöz, mivel az adók csak ezután folynak be.) 1593-ban súlyosabb lesz a kivetett adó, tekintve a török háborút: 2 frt.-ról 3 frt.-ra szökik fel. Ugyanez évben az anabaptisták 12 s a zsidók 20 dénárt fizetnek fejenként. A török háború 1595-ben már nagy mértékben folyt, tehát több katonára is volt szükség. Ezért a kirótt adó 1595 ápr. 17-én végéig, tehát 8 hónapra 9 frt., még azzal a meghagyással, hogy a faluk elpusztulása és felégetése folytán a kapukat igazítsák ki. Ez évben nemcsak hogy az adót háromszorosára emelték fel, hanem még a nemesekre is terheket rónak, még pedig 6 frt. fizetését saját zsebükből. — 1595-ben az általános kivetett adó szintén 9 frt., amelyhez még hozzájön a nemesek által megajánlott 9 frt. Az anabaptisták s zsidók minden hónapban 50 dénárt fizetnek.²⁾ 1597-ben pénz-megajánlás helyett az ország összes lakói tíz kapu után 3 lovas s ugyanennyi gyalogos kiállítását szavazzák meg, melyekre való költségek felét a földesúr, felét a jobbágy viseli.³⁾ 1598-ban az adózás új fajtáját látjuk; minden ház (domus) után fizetett adó 1 frt. s most már ez az adózási mód Rudolf uralkodása végéig életben is marad. — 1599-ben ismét emelkedik az adó, még pedig 1½ frt.-ra; a nemesek ½ frt.-t fizetnek. 1600—1601-ben 1 frt.-t, 1602. s 1603-ban ismét 1½ frt.-t, mely összeghez jön minden esetben még a nemesek által fizetett ½ frt. A súlyos adózáshoz 1602-ben egy új adó jött, még pedig búza és zabadó; minden kapu után egy nagyszombati véka búzát s ugyanannyi zabot kellett beszolgáltatni.⁴⁾ A megsebesült és beteg katonák ápolására alámizsnaképpen a nemesek minden kapu után 10 magyar dénárt ajánlanak meg.⁵⁾

A felsoroltakból megállapítható, hogy nevezetes változások történtek az adózás terén az eddigi állapotokhoz képest.: 1) És

1) 1578: 1., 1578: 21. c. 35. §., 1582: 1., 1583: 1., 1588: 12., 13. c.

2) 1593: 3. l., 11. c., 1595: 3., 10. c., 1596: 5., 6., 28. c.

3) 1597: 2., 1598: 4., 5.

4) 1598: 4., 5., 1599: 6., 1600: 3., 9., 1601: 2., 36., 1602: 2., 3.

5) 1596: 30. c.

pedig a kapu szerinti adózás átváltozott *házuláni adózássá*, ami tehát több adózásra nyújtott alkalmat, tehát az adózás súlyosabb lett. 2) Az adózás nem csak a jobbágyokat terhelte, hanem kiterjedt a nemesekre is és ez meg is maradt terhüknek minden nemfizetési jog hangoztatása mellett is. 3) A nemesi személyes felkelés, mely azelőtt a nemesek kizárólagos privilégiuma és kötelessége volt, lassankint megszűnik, mert belátják a rendek annak haszontalanságát és céltalanságát, de azért is, mert a nemesség is kényelmesebbnek találja, hogy a személyes felkelés fáradsalmait pénzen váltsa meg.

Az *adók beszolgáltatása* rendszerint tavasszal és ősszel történik, évente két határidőben. Az adóbeszolgáltatások határideje: 1578 s 1582-ben Szent György és Szent Mihály napja; 1588-ban Szent György s Szent Lukács; 1596-ban s 1599-ben Szent György s Ker. Szt. János (egyik nyárra, másik tavaszra esik); 1600-ban Pünkösöd ünnepe és Szt. Jakab napja (egyik tavaszra, a másik nyárra esik megint); 1601. Szt. György s Ker. Szt. János; 1602—1603. Pünkösöd ünnepe s Szt. Jakab apostol napja.

A nemesség adózása lassankint tért foglal, noha még erősen hangoztatja a nemesi előjogokat. Az eddig többnyire adómentességet élvező oláhok, rácok, ruthének jobbágy módra adóznak, míg a zsidók s anabaptisták fejenként, hogy mielőbb az országból kiköltözzenek. A királyi fekvőjavak sem mentesek az adózástól, kiemeli a törvény az óvári fekvőjavakat, melyek szintén adókötelesek, noha az óvári kapitány ellenezte. A városok is adóztak a rájuk kivetett taksákkal, mivel az országos védelem reájuk is kiterjedt.¹⁾ Az 1593-ban megszabott adó szaporítását a rendek azzal is gyarapítani kívánták, hogy a király ígérete szerint a saját kincstárából is fizessen hozzá. De ez csak óhaj maradt. *Adóznak*: a király, az összes egyházi s világi fekvőjőszágok, amennyiben a jobbágyok részét illeti, az egytelkes nemesek; a zsellérállományokká átváltoztatott földesúri birtokok; a birtokos s birtoknélküli címeres nemesek; a házzal bíró menekültek; a királyi tiszti szolgálatában állók, kiknek birtokuk nincs; a király vagy más nemes szolgálatában álló nemes; az ujonnan felépült s benépesült falvak; malomtulajdonos molnárok; házzal nem rendelkező favágók s szénégetők; főispánok, alispánok, szolgabírák; bojárok s külföldi kereskedők; birtoknélküli plébánosok s hitoktatók, apáturak, prépostok; oltárigazgatók; főesperesek; káptalanok; a tizedet élvező egyháziak, kiknek birtokuk nincs; szerzetes s szerzetesnői kolostorok; a 13 szepesi város, valamint a lengyeleknek elzálogosított jószágok, mert a védelmet is élvezik. Nem adóztatják a falusi bírák házait, az iskolákat, az egyházakat, a korcsmákat, melyekben az urak borát mérik, az alamizsnából élő szegények s nyomorultak házait. Méltányos az a rendelkezés, mely szerint a vagyonosabb job-

¹⁾ 1588: 47., 1593: 4., 1593: 5., 1597: 17. c.

bágyok s zsellérek segítik a szegényebbeket.¹⁾

Az adókiróvás alapjai a kapuk voltak, 4 jobbágyház, vagy 12 zsellérház tesz ki egy kaput. Ezek azonban természetszerűleg változtak, mert az adózó jobbágyok száma is változott, részint a dögvész s ragályok, másrészt az ellenség pusztítása miatt. De az is előfordult, hogy némely helyen a jobbágyok száma növekedett. Az adókivetésnek, tehát ezen körülmények figyelembevételével kellett történnie. Az országos jövedelmek ügyei az évnegyedes tanácsban voltak megvitatva, a király részvételével. A határozathozatal és tájékozódás szempontjából elrendelték, hogy anyaggyűjtés végett biztosok menjenek ki a helyszínre, hogy a jövőben a bevételeket milyen módon lehessen jobban kezelni s felhasználni? A biztosokat négy területre nevezték ki: 1) tenger melléktől a Dráváig, 2) Drávától a Dunáig, 3) a Dunától Liptó megyéig, 4) Liptó megyétől Erdély határáig. Ebbe a bizottságba Szlavónia is választ tagokat. Az adókiróvás befejeztével a lajstromokat a vármegyén kiigazítják s megyei pecséttel hitelesítik.²⁾ Az adószedők (exactores) a pénzt, az ország négy részébe kinevezett adóbevevők s kiadók (perceptores et erogatores) kezébe adják a hiteles lajstromokkal együtt 1593-ban. Ezek a biztosok követek útján érintkeznek, akiknek fizetéséről a biztosok gondoskodnak 500 frt-nyi fizetésükből. A kiküldöttek az év végével a királynak tesznek számadást, ha pedig elszámolni nem tudnának, fekvőjóságukat el lehet foglalni.³⁾ A számvevők (exactores rationum) vannak 1597-ben megbízva azzal, hogy az adót az adószedők elszámolják nekik. Három számvevő bizottság van kinevezve, még pedig Dunántúlra, Dunán innenre s Felsőmagyarországra egy-egy. Leszámolási helyek: Lelesz, Nyitra s Szombathely. Mindegyik bizottság mellett ott kell lenni egy, a magyar kamara által kiküldött tanácsosnak is.⁴⁾ 1598-tól kezdve az adózás már nem kapuk, hanem házak (domus) szerint történik, ami bizony új, súlyosabb terhet jelentett. A házak számbavétele, a lajstromok elkészítése s az adók beszedése után az összegyűjtött összeg két magyar biztos (duo commissarii Hungari) kezébe kerül, kiknek egyike főpap vagy mágnás, a másika nemes.⁵⁾ Akik a számbavételt végzik (az adókivető, a szolgabíró, egy előkelő nemes), azok minden faluban s mezővárosban a házak számáról a bírónak ingyen cédulát adnak. A nemesség azon tagjait, akik pénzbeli adózás helyett lovasokat állítottak ki, a vármegyei alispán írja össze s a lajstromokat a kapitányoknak megküldi. 1599-ben az adót minden megye külön pénztárnoka (perceptor) szedi be s azt a kijelölt számtartók (asservatores) kezéhez juttatja. Az esztergomi érsek nemeseit,

¹⁾ 1593: 6., 1595: 4., 6., 8., 9., 10., 14., 1597: 18., 1598: 15., 1599: 15. c.

²⁾ 1578: 3., 25., 1588: 10., 1593: 7.

³⁾ 1593: 8., 10., 12., 13. c.

⁴⁾ 1597: 11. c.

⁵⁾ 1598: 4.

amennyiben nem armalisták vagy címeres nemesek, — az alispánok írták össze, nem pedig az előbb megjelölt közegek.¹⁾ Mindezen intézkedések ellenére is megtörtént, hogy némelyik vármegye nem szolgáltatta be az adókat. Így 1601-ben megállapítást nyert, hogy Vas megye az elmúlt évre adót egyáltalán nem szolgáltatott be, aminek megvizsgálását elrendelték. Ugyan-
csak 1601-ben az adóbeszedés körüli méltányosságot írja elő az országgyűlés Zala vármegyénél, mert Kanizsa elvesztése után teljesen elpusztult.²⁾ A nemesek a taksájukat nem a kamarába adják, hogy előjogaikra sérelem ne essék, hanem az ország három részébe kijelölt uraknak, kik kötelesek a kamaránál tartózkodni s vigyázni arra, hogy a kapitányok a kapott összegeket katonák felfogadására fordítsák. A kamarához rendelt személyek (cameris adjunctae personae) fizetése 300 frt.³⁾

Míg azelőtt a beszolgáltatott jövedelmeket s összeget a király arra használta fel, amire akarta, s ha a pénz elfogyott, újabb adómegszavazásra került a sor, — most már az országgyűlés is arra törekszik félénk lépésekkel, hogy a megszavazott pénzt meghatározott célokra fordítsák s ne használják el feleslegesen s haszontalanul.⁴⁾ Bizonyos azonban, hogy a felhasználott eszközök gyengék voltak, mert a visszaéléseknek sorozatos áradatát nem tudták megfékezni, mit igazol a nagyszámú meghozott törvény tartalma. Az alispánok, szolgabírák is visszaéltek sokszor hivatalukkal, mert a kezükhöz befolyt adókból gyakran maguknak bizonyos összegeket megtartottak díjuk fejében, noha a törvény hangsúlyozza, hogy ingyen tartoznak szolgálni.⁵⁾ A rendek 1600-ban is pauaszolják, hogy az alispánok s szolgabírák az adóbehajtások körül hanyagok, a beszedett pénzt maguknál tartják. Ilyen esetekben a fizetés háromszorosában marasztalják el őket.⁶⁾

Az adófizetés természetesen ebben a korban is kiváltotta az arra kötelezettek ellenállását, melyet a törvények leküzdeni megkísérlettek. A földesurakat háromszoros büntetésben marasztalják el, ha az adóketvétőt a falukba vagy a mezővárosokba nem engedik be. Az adóbehajtásnak ellenszegülőök büntetését súlyosbítják 1599-ben, mert a büntetést hatszorosra emelték, sőt ha valaki a főispánt, vagy alispánt a pénz behajtásában megakadályozza, a törvény elrendeli, hogy az országgyűlés elé idézzék s a fejét vegyék.⁷⁾ Már 1602-ben a főpapok, nánások és nemesek ilyen irányú ellenállását csak kétszeres büntetéssel sújtják s számolva azzal, hogy azt behajtani nem lesz képes sem

1) 1596 : 5., 1598 : 6., 8., 9., 10., 11., 1599 : 8.

2) 1601 : 18., 19. c.

3) 1600 : 3., 5. c.

4) 1602 : 16., 17.; 1601 : 2., 5. c.

5) 1599 : 16. c.

6) 1600 : 6., 1601 : 6. c.

7) 1598 : 11., 1599 : 13., 1601 : 6. c.

a főispán, sem az alispán, azt a főkapitányra bizzák. Nemcsak a polgári osztály, hanem a katonai parancsnokok is ellenszegültek területükön az adóbehajtásnak, amiért őket is szigorúan büntetik.¹⁾ A hátralékos adók elszámolását illetőleg, ha az adószedők elhaltak, örökösök tartoznak számot adni, ennek fogantatásáról a kassai s pozsonyi kamarák gondoskodnak. Ezt a rendelkezést megújítják 1601-ben is azzal az erősítéssel, hogy az elszámolni nem akarók a hátralékok háromszorosát fizetik, sőt a fizetésig személyesen is fogva tartják őket.²⁾ Az adók, ingyenmunkák és a szabad városok taksáinak hátralékait a kamarába adják azzal a célzattal, hogy a véghelyek javítására használják azokat.³⁾

Az adózással szorosan összefügg az *ingyenmunkaszolgálat*. Törvényeink előírják pontosan, hogy melyik megye melyik várhoz teljesít ingyenmunkát.⁴⁾ A földesúr, kinek saját vára van, saját jobbágyait oda köteles ingyenmunkára felhasználni, mit ha nem tesz meg, a munka értékét köteles megfizetni a többi véghelyek építésére. A váraktól távolabb eső megyék az ingyenmunkát pénzen is megválthatták. Az alispán szedi be a megyében az ingyenmunka fejében fizetett pénzt, amit a pénztárnoknak ad át. A pénztárnok az összeget minden országrész kapitányának a rendelkezéséhez képest, az erősítés számára fordítja. A beszedett pénzről minden évben az alispánnak és a magyar kamara egy tanácsosának ad számot.⁵⁾ Az előbb említett pénztárnokok száma három, még pedig egy a bányavidékekre, egy a Dunántúlra s egy Felsőmagyarországra helyezve, kiket az illető részek főkapitányai választanak meg. Az ilyen pénztárnokok vigyáznak s ügyelnek fel arra, hogy a munkákat miképpen teljesítik s az állandóan fenntartandó segédcapatokat teljes számban tartják-e? A természetben, vagy pénzben leróvándó ingyenmunkák meghatározását utóbb a királynak tartották fenn. A hátralékos ingyenmunkákról az alispán tartozik elszámolni a megyéknek, annak a hozzáadásával, hogy azon nem kell csodálkozni, ha ezeket a hátralékokat pontosan fel nem hajtják, mert a zavaros időkben sok falu elpusztult, sok jobbágyot megöltek s szolgaságba hurcoltak, amiért is az ilyen alispánokra tekintettel kell lenni, akik igazságos okát adják, hogy miért nem tudták a hátralékokat felszedni? 1602-ben törvényileg megállapították, hogy a távolabb eső megyék ingyenmunka fejében a szekérért naponta 1 frt.-t és a kézi munkáért 16 dénárt fizessenek.⁷⁾

A szlavoniai védelem költségeit rendszerint *Szlavónia vi-*

1) 1601 : 3. c.

2) 1599 : 24., 1600 : 11., 1601 : 15.

3) 1597 : 12. c.

4) I. Hadügy. külügy fejezetét

5) 1578 : 29., 30., 35. c.

6) 1578 : 31., 32. c.

7) 1602 : 13., 1603 : 9. c.

selte a reája rótt adókból, időnkint az anyaország is segítette, így 1593-ban 10.000 forintot adott hadi célokra. Úgy Szlavónia lakócai, mint a hódoltság alattiak, csak a Magyarországra kirótt adó felét kötelesek fizetni. A törökök pusztításaira való figyelemmel pedig a Kulpa innenső partján az adókövetés úgy történt, hogy az albán az adókövetővel megy a hely színeré és összeírja lelkiismeretesen a megadózándókat, azokat azonban, akik az ellenséges veszedelmhez közelebb vannak és mentesítésre ez okból érdemeseeknek mutatkoznak, — kihagyja az összeírásból s erről a királynak tesz jelentést. Szlavóniában is, mint Magyarországon, számosan ellenszegültek az adófizetésnek, ezért a törvény elrendeli, hogy az adóvégrehajtásokat a főispán segítse elő, ha pedig nincs rá elég ereje, a bán jöjjön segítségére karhatalommal.¹⁾ A szlavónok a *dicán a rendes adón* kívül fizették az u. n. *haramiapénzt* (contributio haramialis) még pedig előbb 40, majd később 30 dénárt házankint. Az így bejött összeget a végházakban szolgáló horvát szlavón zsoldosok (haramiák) fizetésére fordították, innen van a neve is.²⁾ A contributio haramialis már 1605-ben az országos dica 40 százalékát teszi ki. A dica 1599-ben minden ház után 125 dénár, 1602-ben 120.³⁾ Szlavóniában az adót s ingyenmunkát *füstök* (fumus) *után* is szedték. Az ingyenmunkákhoz pl. minden füsttől 2 dolgost küldenek. A nagy szegénység miatt több család főzött egy tűzhelynél, noha meg volt a maga háza s így előfordult, hogy 9 család is került egy fődél alá s csak így voltak képesek 2 dolgost kiállítani. A véghelyekhez küldött napszámosok megváltása 25 dénár.⁴⁾ A dicán s haramiaadón kívül fizetnek még a szlavonok minden ház után 3 dénár *követköltséget*. Szigorú volt az eljárás úgy az adót nem fizetők, mint a hanyag adószedőkkel szemben. Az adót nem fizető nemes nemességét veszti el s köteles a tartozás háromszorosát fizetni; a hanyag adóbehajtó büntetése 25 frt. Méltányosak a szegényebb vidékekkel szemben a határozatok, ezeknek adóhátralékát elengedik.⁵⁾ 1592-ben rendkívüli adót vetnek ki, még pedig a zágrábi élelmezési raktár helyreállítására portánként 20 dénárt. Szlavóniában főfizetőmester Ráttkay János s főadószedő Nápolyi Boldizsár.⁶⁾

Rudolf alatt a pénzügy zavaros képet mutat, a pénz értéke esik, azonkívül nem vernek eleget s különösen az aprópénz hiányzik s ezért idegen pénzek vannak forgalomban. A királyi *pénzverde* Körmöcön működik. Vernek nagy és kis garast, a nagy garas nyolc magyar dénárt ér, a kis garas értéke négy dé-

1) 1578: 25., 1593: 9., 1595: 15., 16., 1598: 13., 1599: 10., 11., 1600: 7., 1601: 3., 1602: 7.

2) Orsz. Eml. X. k. 616., 624—625. l.

3) 1599: 10. c. Orsz. Eml. X. 622. l. s. XI. 882. l.

4) Orsz. Eml. IX. k. 582. l. X. k. 614—615. l.

5) Orsz. Eml. IX. k. 552., 601. l. X. k. 624—625. l.

6) Orsz. Eml. VIII. k. 122. l., IX. k. 591. l.

nár; egyik oldalukon a Szűz Mária képe van a szokott körülírással, a másikon a király neve s a magyar címer. A kis magyar dénárok három bécsi pénzt érnek, míg a fillérből hármatot kell számítani egy dénárra.¹⁾ A számítások rendszerint *forintokban és dénárookban* történnek. 1 frt. 100 dénár. Elvétele tallérokat is említenek törvényeink, így az élelmet a táborba szállító ember, a fizetését *tallérban* kapja. Különben a tallér verésének eltiltását kérik a pénzverők, mondván, hogy máskülönben szegénységre jutnak. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a tallért igen finom ezüsből verik s a pénzt mint ezüstöt nagy mennyiségben kivitték, ami természetesen az ország kárára volt, s amit először az alsó népréteg érzett meg.²⁾ Eszébe juttatják a rendek a királynak, hogy milyen káros, hogy aprópénzt nem vernek, vagy csak igen csekély mértékben. Ebből következik, hogy az érték-telen lengyel aprópénz mindjobban tért foglal s közkezen forog.³⁾ A lengyel pénz rosszását már az 1574:20 c. is megállapította, melynek elfogadása elközbzás terhével tiltva volt. Ezt a tilalmat a rendek megismételték 1578-ban. Ennek az eltiltásnak két módja van. Tudniillik, hogy vagy a bányavárosokban és általában mindenütt tilalom alá vetik; vagy pedig a király parancsára azt a maga finom értékére és tartalmára szállítják le s mint az Bécsben is történni szokott, a király képét rányomják s értékét is megállapítva a pénzdarabon feltüntetik. Bár ezekből a törvényekből kitűnik, hogy a lengyel rossz pénz Magyarországon használatban volt, a magyar jó pénzt külföldön, különösen Bécsben, nem akarták teljes értékben elfogadni. A rendek ezért több ízben kérték a királyt arra, miszerint intézkedjék a jó magyar pénz elfogadásáról Bécsben.⁴⁾

A *pénz értékére* leginkább az ingyenmunkák pénzen való megváltási összegéről következtethetünk. A távolabbi megyék az ingyenmunkát pénzen megváltják, még pedig a szekérért naponta 1 frt., a kézi munkáért 16 dénárt fizetnek. Tehát a szekérrel végzett munka körülbelül hatszor olyan értékkel bír, mint a kézi munka. A zsoldos katonák fizetése, még pedig a gyalogosoké 3 frt., a lovasoké 4, 5, majd 6 frt. havonta. Vagyis a gyalogos katona egy napi zsoldja 10 dénár, míg a lovasoké 13, 17, majd 20 dénár. Ez a fizetési összeg körülbelül akkora, mint az ingyenmunkát pénzen megváltó összeg. Szlavóniában az ingyenmunkát megváltó pénzmennyiség nagyobb, mint Magyarországon; 25 dénárban lett megállapítva.⁵⁾

¹⁾ 1550 : 18., 1557 : 14. c.

²⁾ 1555 : 8., 1596 : 59., 1597 : 25., 1598 : 42. c.

³⁾ Orsz. Eml. IX. k. 202. l.

⁴⁾ 1578 : 19., 1596 : 48., 1600 : 21. L. a pénzről Timon: Magy. alkotmány és jogtört. II. korsz. VI. fej.

⁵⁾ 1595 : 30., 1596 : 20., 1597 : 21., 1602 : 13.

IX.

GAZDASÁGI ÉLET.

Általános gazdasági viszonyok. Föld és szőlőmivelés, állattenyésztés, erdőirtás. Ipari munkások. Fém és sóbányászat. Külföldi kereskedelmi összeköttetés. Belső kereskedelem, száraz vám, árúmegállítási jog, harmincad. Mértékek. Közlekedés. Közegészségi állapot.

A gazdasági élet nagyon szomorú viszonyokat tár fel Magyarországon Rudolf korában. A gazdasági élet csak akkor lehetséges rendes méretek között s akkor lehet fejlődésképes, ha nincsen gazdasági válság és a rendes munka lehetséges. Az előző fejezetekben ismertetett állapotok mindenre csak bomlasztó hatással voltak. Ilyen állapotok: az ország három részre oszlása, belső pártviszályok, küzdelmek a királyi s erdélyi fejedelem között, a török rabló kalandozások és hadjáratok, az élet és vagyonbiztosság érzését nagyon aláásták. Akinek módjában állott az menekült. Számos törvényünk szól a jobbágyok szökéséről. Sokan külföldi szolgálathoz léptek, sokan katonák lettek, de nagyon sokan voltak olyanok, kik a rendes életnek és munkának ellenségeivé váltak s a szabad, garázda életmódra adták magukat, — s így a lakosságnak nemcsak a török s a német, hanem a véréből való magyarok garázdálkodásától és rablásaitól is kellett tartania.) Az ilyen életváltozásoknak nemcsak a szerény, elnyomott jobbágyság volt kitéve, hanem maga a nemeség is, mert a folytonos dúlások közt ez is elszegényedett, elpusztult, tönkrement. A jobbágyok helyzete — kik hivatva voltak a földet megművelni és az élethez szükséges terményeket előállítani — elképzelhetetlen, úgy hogy nem volt csoda és szinte meg lehetett érteni, hogy rabló életre vetemedtek. Sanyargatták őket az idegen zsoldosok, hajdúk, meg voltak terhelve a sokféle adóval, robottal, vagy ingyenmunkával.

A török birodalomnak az akkori konstrukciója szerint tömérdek *rabszolgára* volt szüksége és ezt a hódolt részek lakosságából vette, szinte rendszeres sorozással. A lakosságból vett férfi fiatalság színét-javát janicsároknak sorozta be, kik azután m. hamedánokká lettek érzékeny és készek voltak vérfagyasztó kegyetlenséggel a saját nemzetük ellen is fellépni. Az elrabolt

1) 1595: 33., 1596: 56., 1597: 22. c.

többi használható férfi és női lakosságot pedig a török rabszolgavásárokon értékesítette. Kaproncáról is egy alkalommal hetven embert raboltak el.¹⁾

Az állandó harcok közt elfáradt magyar gazdasági élet csak tengődés volt. Az erőszakos birtokelfoglalások, a fenyegető török veszély hátráltatták a békés gazdaság menetét. Nagy területek maradtak gazda nélkül, a föld munkálatlan pusztaság lett, mely csak a kóborló hajdúknak adott szállást.

A *földművelést* jobbágyok végzik a földesúri telkeken. Az ország legtermékenyebb területeit a törökök s tatárok szánandó módon elpusztították s ami még megmaradt, azt a zsoldos katonák emésztették fel. Az országnak nincs akkora termése, hogy abból saját szükségleteit fedezze s ezért a királyt a rendek arra kérik, hogy tartományaiból szállítson gabonát. Leginkább búzát, rozsot, zabot s árpat termesztenek, de nagyon keveset, úgy hogy az országból való kivitele tiltva van, elkobzás terhe alatt.²⁾ Nemcsak hogy kevés a termesztett gabonanemű, hanem az ára is hihetetlen módon felszökött, aminek főoka, hogy az egyes országlakók magánhaszonlesésből a lakosok szükségletén felülmaradó minden gabonát összevásárolják, hogy azután tetszésszerűen árón adják el. A gabonanemű árát nem lehet pontosan megszabni egyszer s mindenkorra, mivel ez főképp függ az azévi termés mennyiségétől. A gabona árát a fővezér a kapitányokkal való közös tanácskozáson dönti el, időről-időre. A gabonaárak emelkedéséhez hozzájárult az is, hogy a külföldi katonák, ami terményt csak találtak elraboltak, amit maguk nem tudtak elfogyasztani a lovaknak adták abrakul, vagy szétszórták, sőt az is gyakran előfordult, hogy a táborba élelmet szállítókat támadták meg és fosztották ki.³⁾ 1604-ben s már előbb is olyan nagy a nyomorúság, hogy a rendek a szokott élelem beszerzését a katonaság tartására megtagadják, mivel a magtáriak kiürültek s a nép sokhelyt árpából s zabból készült kenyeret eszik. Mindezek dacára folyt a gabona kivitele, főleg a törökök számára, noha törvényeink szigorúan tiltották.⁴⁾ A gabona megőrlése leginkább vizimalmokban történik, különösen sok vizimalom van a Garam vizén.⁵⁾ Kifejlődött a szőlőművelés is s ennek produktumát igyekeznek külföldön elhelyezni. A magyar bort Ausztriába vagy Styriába szállítani szabad, de viszont az ő borukat nem szabad sem Magyarországba, sem Szlavóniába behozni. Ezt a törvényt — illetőleg Ausztriára vonatkozó részét nem szentesítette a király, mert a magyar érdekeket szolgálta volna.⁶⁾ A ma-

¹⁾ Orsz. Eml. VIII. k. 517. l. Salamon F.: Magyarország török hód. kor. c. műben (111. l. Piltz Gáspár dobsinai pap leírja a Füleken 1581-ben tartott rabszolgavásárt.

²⁾ 1596 : 27., 1601 : 17. c.

³⁾ 1596 : 21. c.

⁴⁾ 1603 : 10., 1601 : 10., 1602 : 12. c., Orsz. Eml. IX. k. 200. l.

⁵⁾ 1596 : 63. c.

⁶⁾ 1588 : 15. c. 3. §.

gyaroknak a borok elvesztésének büntetése alatt nem szabad Lengyelországba semmiféle borokat kivinni, hanem a borok összevásárlása s kiszállítása végett a lengyelek maguk jönnek a lerakodó-helyekig. E törvény tulajdonképpen a nemesség érdekeit szolgálta, mivel a hordós borokat a termelők az illető városokban előnyösebben adhatták el az oda jövő lengyel kereskedőknek, mint maguknak a városi polgároknak, akik a közvetítő kereskedésből hasznot húzván, természetesen, hogy kisebb árakat adtak a borokért, mint a közvetítés nélkül működő lengyel kereskedők.¹⁾ 1595-ben megengedték a boroknak bármely országba való kivitelét, természetesen harmincad s vám megfizetése mellett. 1599-ben panaszkodik az öt felsőmagyarországi város u. m.: Kassa, Eperjes, Lőcse, Bártfa, Szeben, hogy a lengyelek az árúmegállító jogot nem respektálják, hanem a borokat egyenesen viszik ki Lengyelországba. A földesúr s a paraszt (rustici) a bor számára hordókat kedve szerint készített s nincs tekintettel a régi mértékre — ez is hiba, mondja az öt város.²⁾ A bormérés jogosultsága a nemesség előjoga volt, mely kiváltságot megerősíti az 1598: 35. tc., hivatkozva az 1559: 51. c.-re. Mikor az esztergomi káptalan birtokain lakó Czudar László nevű nemes is ott akarta bormérési jogát gyakorolni, elsőbbség illette meg a birtoktulajdonos esztergomi káptalant s csak ha a bormérést felhagyja, akkor kerülhet sor Czudarra. A korcsma, hol a nemesek borát mérték, adómentes volt.³⁾ A szénatermő helyeken kívül, melyeket használni szoktak, a lovak számára külön alkalmas *legelők* mindenütt vannak, melyeket nagy részben a katonák lovaival legeltetnek le s ilyenformán rengeteg a visszaélés. Ezért elrendelik, hogy az alispán jelöli ki a legelési területet, melyet harminc napon túl nem lehet igénybe venni.⁴⁾ Minden intézkedés dacára rengeteg a panasz a katonák ellen, kik a lovaikkal a *kaszálókat*, réteket, kerteket lelegeltetik s a hal' és a vízfogókat elfoglalják.⁵⁾ Az állatok száma igen megfogy, tekintve a dögvézt s a katonák pusztításait. Jóformán annyi barom sincs, amennyi elég lenne a föld megművelésére s ezért ajánlják a rendek a királynak, hogy főként lovakat hozasson a tartományaiából, tekintve, hogy ott többnyire s erősebbek is s így az ágyúk szállítására különösen alkalmasak lesznek.⁶⁾

Úgy Szlavónia, mint Magyarország területén folyik az *erdőirtás* részint hogy a földművelés számára területet adjon át, részint véghelyek építése és javítása céljából. Nagy erdőirtás folyik Liptó, Túróc és Árva megyékben, ahol hatalmas cser-erdők vannak, úgyszintén Károlyváros s Kapronca körül is. A várépi-

1) 1588: 15. c. 1. §., Orsz. Eml. X. k. 117. l.

2) 1599: 33. c., Orsz. Eml. IX. k. 202. l.

3) 1598: 1. c. 2. §.

4) 1566: 20., 1588: 22. c.

5) 1596: 10., 1601: 11. c.

6) 1603: 10., 1601: 10., Orsz. Eml. IX. k. 53. l.

téshez szolgáltatott ingyenmunka egyrészt föld, másrészt kőművesmunkát jelent. A rendek javasolják, hogy a végvárok gerenda, karó, vesszőfonat építkezésével hagyjanak fel s térjenek át a tisztán kővel való építési módra.¹⁾

Ipari munkások: a kézművesek, molnárok, szénégetők, bányászok, korcsmárosok, pénzverők. Ez utóbbiak igen séreímesnek találják, hogy a király régi szabadságuk ellenére közibük sajtót akar behozni.²⁾ Ez a panasz tehát már szinte előfutárja annak a helyzetnek, hogy a kézi munka helyett a gép játszik nagy szerepet.

Körmöcön volt a pénzverde s tekintve, hogy környékén nemesfém nagy mennyiségben fordult elő, valószínűleg gondoskodtak feldolgozásáról. *Rezet*, noha tiltva volt ágyúöntés céljára az ellenségnek szállítani, mégis megtették. Úgy a rezet, mint a külföldre *salétromot* kivivőket fejvesztés büntetése éri. A földesúr, ki birtokán salétromot készített, ebből a királynak annyit köteles eladni, amennyit az kíván; a felesleget vagy magának megtartja, vagy belföldieknek eladja, úgy, hogy a városok, mezővárosok, várak, kastélyok katonái löporhoz jussanak, tehát stratégiai szempontból tilos a kivitele. *Sóbányászatról* az Északkeleti Felvidéken beszélhetünk, még pedig különösen Huszt vára környékéről lehet szó. Huszt vára a sóbányákkal együtt Básta Györgyé, ki a só mázsájának árát három forinttal felemelte, mely áremelés miatt a sószállítók nem merik szállítani, ami nemcsak a harmincad jövedelmeit csökkenti, hanem a közjó kárára is szolgál.³⁾ A sócsempészes folyik Szlavoniában is, nemcsak az anyaországban, úgy hogy az 1600. évi tartománygyűlésen ki is keinek a sócsempész uszkok ellen.⁴⁾

Magyarország *kereskedelmi összeköttetésben* állott Ausztriával, Styriával, Morvaországgal s a tengerpart s a tenger közvetítése következtében Olaszországgal. Azonban az egész kereskedelemre nyomasztólag hatnak a pénzügyi zavarok s az a körülmény, hogy a magyar pénzt Ausztriában nem az értéke szerint számítják, viszont a belügyi forgalmat zavarják az idegen rossz pénzek, melyek közül különösen a lengyelt kell kiemelni. A külföldre szállított dolgok közül a gabonatermékek s a ló a legjelentősebb. Kereskedéssel foglalkoznak hazánkban a hivatásos kereskedők úgy külföldiek, mint hazaiak, piaci árusok, bojárok, rácok, lengyelek, sőt még török kének is üzérkednek. Úgy a külföldi, mint a belföldi kereskedőknek az adózásban a polgárokat segíteni kell. T. i. ebben az időben jóformán csak a városok nagyrészt idegen lakossága foglalkozott kereskedéssel.⁵⁾

A belső kereskedelemnek egyik legfontosabb része az élelmi-

1) 1596: 51., 1600: 17. c., Orsz. Eml. VIII. k. 420—547., IX. k. 107. l.

2) 1578: 2., 1597: 20. c.

3) 1596: 50., 1599: 29., 1601: 16. c.

4) Orsz. Eml. IX. k. 609. l.

5) 1588: 15. c. 5. §., 1595: 13. c.

szerekkel való kereskedés. Ezeknek árai a terméshez viszonyítva mások és mások, állandóan megszabni nem lehet. A táborban üzérkedés ürügye alatt gyakran asszonyok is megfordultak, ezért 1595-ben a törvény kijelenti, hogy az üzérkedést a táborban ne asszonyok intézzék. Az ez ellen vétő asszonyt zsákba varják s vízbe dobják. A helyő kereskedelem nagy sérelmeket szenvedett a jogtalanul szedett híd és útvámok következtében. A földesurak ugyanis kötelesek voltak a birtokukon átvezető utakat s hídakat jókarban tartani s e célra vámot is szedhettek. Azonban a birtokosok jogukkal gyakran visszaéltek s jogtalan útvámokkal terhelték a közlekedőket. Ezek voltak az u. n. *száraz vámok* (telonia sicca). Az ilyen száraz, törvénytelen vámok megszüntetése a főispánok s alispánok feladata volt. A nemesek s a szab. kir. városok révdíj és vámmentességi jogot élveznek, amely azonban sokszor szenved csorbítást, ami ellen nem tudnak hathatósan fellépni. Nem fizetnek vámot a táborba élelmet szállítók sem, akik ezt tudva, mégis követelnek, azok vámjogukat (ius telonii) elvesztik.¹⁾

Az *árúmegállítási jogát* (ius stapulae) a királyok kiváltsággéppen egyes nagyobb városnak adományozták, melynél fogva ezek a városok a külföldi kereskedőt kényszeríthették arra, hogy összes, vagy csak bizonyos árút ily helyeken lerakja és itt elárusítsa, tehát az árút falai közt megállítsa.²⁾ Törvényeink erősen hangsúlyozzák a régi lerakó helyek visszaállítását, ezt célszerűnek találják már a rossz lengyel pénz kiszorítása miatt is; a lerakóhelyek elkerülőt szigorú büntetéssel sújtják. Régi lerakóhelyek Lengyelország felé: Kassa, Eperjes, Lőcse, Bártfa, Kézmárk; fiókjai pedig: Homonna, Varannó és Sztropkó; Ausztria felé: Pozsony és Sopron; Morvaország felé: Nagyszombat; Szlavóniában pedig Styria felé Zágráb és Varasd.³⁾ Később a forgalom élénkülésével ez a kényszermegállás hátrányos volt a külkereskedelemre, ez alól a kereskedők mindenképpen igyekeztek kibújni, olyanképpen, hogy elkerülték a lerakóhelyeket s ez különösen a lengyelekre vonatkozik. Végül is az 1603. évi országgyűlés proklamálja a szabadkereskedelem elvét s felmenti az árút a megállítási jog alól, mondván, hogy aki kereskedéssel foglalkozik, árút bárhol eladhatja tetszésszerű áron.⁴⁾ Lerakóhelyek még az Adria partján Grobnyk, Bakár és Hrelin várak, melyek gr. Zrinyi György birtokában vannak. Ferdinánd főherceg harmincadusai azonban meggátolták az odaérkező velencei s olasz kalmárok árúinak kicserélését s eladását s őket a Szent Vitus folyó földjére kényszerítették menni; ha pedig valakit kalmárkodáson fogtak mégis, nagyon megkárosították. A rendek

1) 1588: 27., 1595: 31. c., 46. c.

2) Hazánkban első árúmegállító szabadalmat Buda 1211-iki arany bullája említi.

3) 1596: 18., 1574: 36., 1588: 15., V. ö. Orsz. Eml. X. k. 147., 148., 149. l.

4) 1599: 33., 1603: 11. c. 1. §.

ezért kéri a királyt, hogy hasson oda, hogy e törvénytelenségek megszűnjenek.¹⁾

Az országból kivitt s behozott áruk után vámot, *harmincadot* kellett fizetni, ennek beszedői a *harmincadosok* (tricesimatores). Megkülönböztetünk főharmincadhelyeket s ezeknek fiókjait. Főharmincadhelyek: Árva, Trencsén, Pozsony, Sopron, Kassa, Zágráb, Nedelce, Varasd, Muraszombat s Szombathely. Az ország rendeitől saját földterményei után harmincadot nem kell szedni, sem pedig csekély tárgyak után.²⁾ Meg kell vizsgálni és meg kell tudni, hogy a kivitt termények csakugyan a földesúrhoz tartoznak-e? Az országba csak saját házi szükségletére s használatára hozhat be árukat a nemes, semmiesetre sem eladási célra, mert ebben az esetben már köteles harmincadot fizetni. A földesúr emtereiinek bizonyító levelet állít ki, hogy az általuk behozott dolgok kizárólag házi szükségleteket elégítenek ki. Ha pedig valaki a maga szükséges házi használatán felül, kereskedés vagy nyeréskedés miatt hozna be valamit s rajta kapnák, hogy harmincadot nem fizetett, holmijait azonnal elkobozzák.³⁾ A régi harmincadhelyektől eltérő új, szokatlan helyen felállított harmincadhely nem bír törvényerővel, el kell törölni. A harmincadosok, amint már láttuk és a király egyéb tisztviselői is, visszaéltek hatalmukkal, a nemesi földtermékek s a saját szükségleteikre vásárolt egyéb dolgok s árucikkek után vámot szednek, noha a törvény többször felemeli tiltó szavát.⁴⁾ A harmincados számadással tartozik s ha a kamara elé idézve nem jelenik meg, a hátralék háromszorosát köteles megfizetni. Érdekes Zágráb polgárainak helyzete, kik harmincadot nem fizetvén, ősi privilégiumuk értelmében, ahelyett a várost erődítik.⁵⁾

A fonttal, mérleggel, öllel való mérés, a bornak, gabonának kimérése s általában minden megmérhető s mázsálható dolognak kimérése és megmázsálása, mindenütt az ország határain belül, a *budai* meghatározott *mérték* szerint történik. Aki nem e szerint tesznek, portékájuk elvételével bűnhődnek. A mértékek kiigazításának joga az alispánt illeti meg.⁶⁾

A *közlekedés* e korban igen nehézkes volt. A közutak meglehetősen rossz állapotban voltak, hiába hozott az országgyűlés egymásután törvényeket. Vízi közlekedés folyt a Garamon le s a Dunán Esztergom felé, úgy tutajon, mint más vízi járművön, leginkább mész, tölgy, másféle fa s élelmiszerek szállítása céljából. A vízi járműveket rendszerint vontatták, kivéve a tutajokat.⁷⁾

1) 1596 : 32. c.

2) II. Ulászló III. decr. 29. c.-ben csekély dolog alatt az 1 frt.-on alul lévő értéket érti., 1498 : 36. c. pontosan jelzi még a fiókhelyeket is.

3) 1599 : 31. c. V. ö. 1597 : 35. c.

4) 1596 : 56., 1597 : 35. c.

5) 1602 : 18. c., Orsz. Eml. IX. k. 203. l.

6) Az 1588 : 16. c. megújítja az 1405. III. decr. 6. c.-t.

7) 1596 : 52. c.

Kultúrtörténeti szempontból fontos a szlavóniai rendek határozata, mely szerint a Bécsújhelyen lévő Rosenberg Dániel bölcsészeti s orvostudományi doktort meghívták Szlavóniába évi 200 rajnai forint fizetéssel, mivel a közegészségi állapotok borzasztóak voltak s egész Szlavóniában nem volt orvos. Mellé gyógyszerészül Casparini Jakabot, egyébként zágrábi polgárt szerződtették, évi 40 frt. fizetéssel s azzal a kötelezettséggel, hogy jól ellátott gyógyszerértart tart.¹⁾ Mindenesetre érdekesnek találtam megjegyezni, hogy mekkora fontosságot tulajdonítottak egy orvosnak, hogy ügyét tartománygyűlésen tárgyalták s országos fizetéssel javadalmazták.

CSALÁDI ÉS TÁRSADALMI SZOKÁSOK.

Házasság. Ház, bútorzat. Ruházat. Foglalkozás, szórakozás, társasjáték.

Házasság. A családalapítás házasságkötéssel kezdődik. A házasulandó felek nem maguk, hanem rendszerint szüleik elhatározására keltek egybe.¹⁾ Nem szerették a külföldi családokkal való összeköttetéseket. A házasulandó kedvező biztatások mellett ment el leánynézőbe, lehető nagy pompát fejtve ki. A megkérés szokás szerint a család legtekintélyesebb tagjára lett bízva, melyet azután a kézfogó és jegy, vagy gyűrűváltás követett. A kézfogás szertartása abban állott, hogy az ifju, a leány ujjai hegyét gyengén megütötte. Úgy a kézfogás, mint a gyűrűváltás²⁾ nagy lakomákkal, multságokkal volt egybekötve, melyek után az esetleges visszalépés nagy sértés volt. A lakodalom megtartása előtt szokásban volt előzetes esküvést tenni, melynek szertartásait pap végezte, aki a vőlegénytől s a leány apjától sok ajándékot kapott. Némelyek házassági szerződést is kötöttek. A lakodalom napját a vőlegény határozta meg s közölte a leány apjával. Ha királyi udvarnok, vagy az erdélyi fejedelem fiai esküdtek, a lakodalmat az udvar rendezte. A lakodalmi költségeket elsősorban a jobbhagyókra vetették ki. A rokonok megjelenése az egybekelők mindkét részéről elmaradhatatlan volt. A templom előtt találkozott a vőlegény és a menyasszony násznépe s esketés után a leányos házhoz mentek. A vőlegény ajándékai rendszerint díszes öltözetek, köntösök és ékszerek voltak. A hozományt (paraferna) jegyruhának is nevezték, mely ékszerekből, drágakövekből, arany s ezüst tárgyakból, bútordarabokból, néha hintóból, sőt lovakból is állott. A férj felelős volt felesége hozományáért s ha elköltötte, az értékét meg kellett térítenie. Ha az apa, vagy anya halálán volt, végrendeletében gondoskodott kiskorú leánya kiházasztásáról.

¹⁾ A gyermekek engedelmeskedni tartoztak. Előfordult azonban, hogy engedellen fiút atyja börtönbe zárta. (Radvánszky: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. sz.-ban. I. k. 348. l.)

²⁾ Ez időkben nem karikagyűrűt használtak az eljegyzésre, hanem drágaköves gyűrűket, mely sokszor családról családra szállt. (Radvánszky. br.: Családi élet és háztartás a XVI. és XVII. sz.-ban. I. k. 352. l.)

Ház, bútortal. A lakóház előtt rendszerint udvar van, mely kertben folytatódik. A váraknál, kastélyoknál úgy a belső, mint a külső kapuk előtt árkokat találunk felvonó hidakkal. A ház helyiségeit tágas folyosók kötik össze. Az ebédlő az épület közepén van, egyik oldalán a női, másikon a férfi lakosztállyal. Az ajtók puha, vagy keményfából készülnek, festettek vagy festetlenek. Az ablakokon erős vasrostélyok vannak. A XVI. század második felében az ablaküveg egészen kiszorítja a vászon és papiros ablakokat. A szobák padlója téglákból vagy fenyődeszkákból készül, melyet szőnyegek borítanak. A falakat szőnyegekkel, kárpitokkal vonták be és képekkel díszítették. Szokásban volt a mennyezet díszítése is mészből alakított domborművekkel. A bútorok közül nagyon el volt terjedve a különböző alakú asztalok használata. A szobában elszórtan kis ládákat, szekrénykéket helyeztek el, melyek főként elefántcsontból, ébenfából készültek. A nagy ládák használata még jobban el volt terjedve, tekintve, hogy szekrények még alig voltak. Az üléshelyek különböző formái használatosak. A támasztó szék két ülésre volt osztva, hátul támlával, kényelmesebb volt a selye vagy zsollye magas háttal s kartámaszokkal. A fal körül padszékek állottak, melyeken több ember is elfért. Az ágynak háromféle formája ismeretes: 1. közönséges, 2. oszlopos, 3. fedeles vagy mennyezetes. A lakott szobák falain fogasok és egy vagy többágú gyertyatartók vannak. A pohárszék és a hímes szekrény (virágokkal kifestett bútor) stíljé eredeti magyar. Szerették nyáron a fürdőzést és a hévvizeket, nemcsak gyógyulás, hanem szórakozás szempontjából is. Thurzó Györgynek 1602-ben külön fürdőháza volt.¹⁾

Ruházat. A férfi ruhák élénk színűek. A nadrág szűk, alul bőrcapát varrtak rá, fél lábszárig felhasítva. A dolmányt az ingre vették fel, szabása testhez simuló, derékbe vágott, szalaggal, gombokkal, csattokkal díszítették, tartozéka még az öv, amelyet derékon viseltek. Általános az érc-öv viselete. A suba rövidebb, mint a mente, de a derékon alul ért. A hát-subát csakis vállra vetve viselték. Mint felsőöltönyt használták a felül szűk, alul bő palástot, a köpenyt és a kaftánt. Téli viselet a gerezna, bundaféle ruha állathőrből varrva. Bunda féle még a ködmön, többnyire jűhbőrből, külseje nincs posztóval borítva. Lakodalmaknál, díszes alkalmakkor nagy szerep jutott a farkasbőr kacagánynak, melyet vállravetve, a nyakon láncsal megerősítve hordtak. Az előkelőbbek kacagánya párduchőrből való volt. A ruhák anyaga taftból, atlaszból, kanavászból s különböző posztókból készült. Legkedveltebb a süveg viselete; kalapot nyáron viseltek csak, formája cukorsüveghez hasonló, de van lapos tetejű is. A kalap mellé forgót vagy medályt tűztek.²⁾ A fiúgyermekek öltözete csak a mértékben különbözött a férfiak ruházatától. A

1) Thurzó György levelei. II. k. 71. l.

2) A medályt kerék vagy pajzs alakú ékszer drágakövekkel ékítve.

nemzeti viselet kirívó a színek élénkségénél és a díszítés fényénél s gazdagságánál fogva. — A női divat nem változott gyakran, mert a ruhát addig hordták, amíg tartott. A szoknyának a csípőtől felfelé terjedő része a váll, mely egybe volt varrva a szoknyával. A csipő felett övet hordtak. A szoknya elejét kötény fedte. A spanyol köntöst nyitott, ujjatlan, fűzős vállra öltötték, ez díszruha volt, hosszú széles ujjakkal. Kis köntös alatt rövid, ujjas felöltőt értek. A subát télen-nyáron viselték. Az asszonyok ha útra keltek, palástot hordtak, mely szőrmevel volt bélelve. A fejdíszek közé tartozott a pártá. A fejtetőre alkalmazott karika-pártát a leányok, míg a kontyra való pártát asszonyok használták. Főkötőt a nő csak asszonykorában viselhetett, ezeknek kiállításában nagy fényűzést fejtettek ki. A ruhaanyagok színe s minősége igen sokféle, a gyöngyözés divat volt. A nő, ha a házat elhagyta, süveget vagy kalapot tett a fejére, mely mellé gyöngyös, köves bokrétát és strucc-tollat tűzött. A nyári süvegeket karimával készítették. — A lábbelik fáját az határozta meg, volt-e száruk vagy, sem, s milyen magas. A cipő egészen kivágott, a lábfeig érhetett. A férfiak leginkább sarut hordtak, melynek szára valamivel ér csak a bokán felül; ezt a viseletet a nők is szerették. A dali vagy deli saru fél láb-szárig ért, csak férfiak viselték. Ennél a sarunál magasabb száru, van a csizmának; az asszonyoknál a XVI. sz.-ban jön divatba. A vörös és sárga színek a legáltalánosabbak. A csizmának egy durvább fáját a szekernyét, csak szolga nép hordta, míg a legsőbb fokú lábbelit, a bocskort, csak a köznép szegényebb része. A csizmákon rendszerint patkó és sarkantúy volt.

Foglalkozás, szórakozás, társasjáték. Az asszonyok főfoglaltását a háztartás gondjai mellett, a gyermeknevelés és a kézimunkák képezték, még pedig a szövés, fonás, varrás, himzés. Gyakran előfordult, hogy az asszonyok kezelték a birtokokat is, midőn férjeiket a közügyek távoltartották, ezenkívül lovagoltak, sőt vadászatokon is résztvettek. A férfiakat a hadakozás, politika és a közügyekkel való bajlódás foglalta el. Kellemes időtöltés volt a vadászat, első sorban a lovas vadászat, melynek kellékei a jó lovak s kutyák. A falkát a lovas pecérék vezették; főleg medvére, őzre, vaddisznóra, nyúlra vadásztak. Agarászaton kívül agárversenyeket is tartottak; a solymászat is kedvelt volt. A madarászásnál nagy a szerepe a vizsláknak, amelyek keresték és felrepítették a szárnyasokat. A vadászat fontos volt, egyrészt az állatok préme miatt, másrészt húsuk fontos ételmezt szolgáltatott. Görgény és Dés vidékén különösen gazdag volt a vadállomány. Ezt azonban nagyon csökkentette a jobbágyoknak azon kötelezettsége, mely szerint lakodalmak, nagy ünnepek alkalmából az urasági konyhára meghatározott számú vadat kellett szállítaniok. Kedvelt időtöltés volt még a halászat és rákaszás, még pedig hálókkel s gyalommal.

A vígság főideje a farsang, tánccal, jelmezes látványossá-

gokkal s bohóságokkal. A jeimezféléket farsangos köntösnek nevezték. A farsang után is megmaradt a tánckedv. Lakodalmak alkalmából divatos volt a menyasszony tánca, a szövétnekes tánc és a koszorú űzés. Tiszta magyar tánc a kállai kettős, a hajdútánc a székely nép tánca volt, míg a lengyel változó idegen eredetű. A gazdagabb urak mindegyikének saját zenekara volt.

A sportokon, táncon, zenén kívül társasjátékok is szórakoztatták e kor embereit. Ilyen a zöld-táblajáték (billiárd), az ostábla. A kártyajáték elterjedt volt, még az asszonyok is kártyáztak. Nagy gondot fordítottak arra az iskolákban, hogy a szünetekben, a szabadban játszanak a gyerekek. Az iskola udvarán állt a tekéző kő s ha ezt megunták, labdával szórakoztak. Az ifjúság testi ügyességét növelte a versenylfutás, tőke, árok átugrás, lovaglás, vívás.

BÍRÁSKODÁS.

Helytartói s nyolcados törvényszék. Szlavónia bíráskodása. Megyei, földesúri, városi, egyházi bíráskodás. Törvénytelen eljárások, büntető jogszabályok, törvénykezési eljárások, rendkívüli ügyek tárgyalása. Ügyvédek. Thelekessy Mihály hűtlenségi pere.

A király személyes bíráskodása »cum multis regni magnatibus« a Habsburgok alatt feledésbe ment. A királyok megszünvén lakni Magyarországon, megszűntek személyes bírái lenni a népnek, most már a nép óhaja, kívánsága, hogy személyesen orvosolják bajait, nem jutott az uralkodóhoz. A király az ország legfőbb bírása, helytartója a nádor, csak nádori szék üresedése esetén lehet külön helytartót választani. Rudolf király nem töltötte be a nádori méltóságot, ő maga is csak uralkodása elején járt Magyarországon, így tehát a helytartó a legelsőrendű bíró (primarius iudex), ki az ország összes bírának ítéleteit, melyek föllebbezés folytán elébe kerülnek vagy helybenhagyja, vagy azon változtat. A *helytartói törvényszéken* kellett elbírálni minden peres ügyet, még a fekvő jószágok és a birtokjogok örökségét tárgyalókat is, kivéve a király s az országlakók közt fennforgó, továbbá a magszakadási ügyeket (defectus seminis) s a horvát-szlavón fellebbezéseket, melyekben az országbíró mond ítéletet.¹⁾ A helytartó elnökölt a pozsonyi törvényszéken, míg az Eperjesen, majd Nagyszombaton, majd ismét Eperjesen tartott nyolcados törvényszéken pedig, az általa kiküldött bíró. Az *országbíró* (iudex curiae) az ország rendes bírái (iudices ordinarii) közt második helyen van felsorolva, a nádor helyettese. Egyes esetekben a nyolcados törvényszékek időnkinti vezetésével is megbízták.²⁾ Hogy az egyes országrészek fellebbezéseinél kik legyenek jelen, azt külön a törvények határozzák meg. Így a pozsonyi nyolcados törvényszék fellebbezésénél a helytartó mellett jelen kell lennie Telegdi Miklós pécsi, Fejérvölgyi István veszprémi s Mossóczi Zakariás váci püspök uraknak, továbbá három bárónak és pedig Batthányi Boldizsár, Révay Ferenc és Forgách Simonnak. Más alkalommal a pécsi, váci, tinnini püspöknek, máskor ismét a

1) 1574: 18. c.

2) 1486: 68., 1556: 31. c., 1582: 3. c., Az országbíró az 1723-as törvények szerint a hétszemélyes tábla tagja lett.

kalocsai érsek s egri püspöknek. A bárók közül az említetteknek kívül, legtöbb szerepet játszanak még Illésházy István, Nádasdy Ferenc, Thurzó György. A felsőrészek számára tartott nyolcados törvényszékek fellebbezéseinél jelen lenni tartoztak a nagyvárad, pécsi s váci püspökök, máskor a váradi, tinnini s csanádi püspökök. A megjelenő bárók közül nevezetesebbek: Dersffy Miklós, Rákóczy Zsigmond, Dobó Ferenc s Báthory István országbíró.¹⁾ Lassankint minden ügy első elintézése átment a nyolcados és vármegyei törvényszékre s a királyi kuria (curia regia) vagy másképpen helytartósági törvényszék kizárólagosan ezeknek fellebbezési bíróságává alakult. Nagyon kivételesen és pedig hűtlenségi ügyek elsőfokban való elbírálása maradt a kúriánál.²⁾

A nádor tartotta régi általános rögtönítelő vidéki bíraskodást a »generale iudiciumokat« már Mátyás király eltörölte.³⁾ A *nyolcados törvényszék* elnevezése »iudicium octavale«, másként *kir. tábla* (tabula regia). Úgy a nyolcados, mint a helytartósági törvényszékeken Mátyás s Ulászló királyok decretumai szerint a rendes bírácnak mindenkor teljes számban kell jelen lenni. Rendes bírác: a nádor (a nádori szék betöltetlensége esetében a helytartó), az országbíró s a titkos kancellár (cancellar secretarius). Azért hívják ezeket rendes bírácnak, mivel bármely ügyben ítélnhetnek s a törvényszékre ők s helyetteseik hivatalul bemehetnek s hívhatnak be másokat is bizonyítás vagy más dolog miatt. Esküdt bírác: (iudices jurati) a tárnokmester, továbbá Dalmácia—Horvátország és Szlavónia bánja.⁴⁾

Nyolcados törvényszékeket tartottak Pozsonyban s a felsőrészek számára előbb Eperjesen, majd Nagyszombaton, majd megint Eperjesen. A nyolcados törvényszékeket a dunántúli és a Dunától északra eső vármegyék számára Pozsonyban Szent Lukács evangélista ünnepének nyolcadán tartották. A felsőmagyarországi részek számára Szent György vértanu oktávján. A nyolcados törvényszékeken kell tárgyalni a nemesek összes peres ügyeit, úgy az általános, mint a helytartósági bíróságok elé tartozókat, továbbá azokat a peres ügyeket is, melyeket a fekvőjóságokra nézve a fiscus nevében indítottak, vagy indítani fognak, itt kell elintézni a szlavonországi fellebbezéseket is.⁵⁾ A nyolcados törvényszékek vezetését a helytartó távolléte esetében az alnádor, vagy az országbíró veszi át, ezeken a törvényszékeken folytonosan, kivétel nélkül jelen kell lenni legalább egy főpapnak s egy bárónak. Törvényeink névszerint megnevezik, hogy

1) 1582 : 4., 1588 : 30., 1601 : 33. c.

2) Az ilyen szervezettelű kir. kúria így megmaradt 1723-ig, mikor az 1723 : 34. c. ketté választotta s a kúrián kívül a királyi táblákat állította fel, mely utóbbiaknak fellebbezési fóruma a kúria maradt.

3) Törvénytarunkban első ízben V. László 1451 : 10. c. említi.

4) 1486 : 68., 1582 : 3. c.

5) 1571 : 16., 1582 : 4. c.

kik legyenek jelen a főpapok s bárók közül a nyolcadas törvényszékeken. A pozsonyi törvényszékeken jelen tartoztak lenni a zágrábi vagy győri prépost; a pozsonyi prépost vagy a nyitrai vicarius; az esztergomi vicarius vagy a győri egyház örkanonokja. A főurak közül Forgách Imre, Bakith Mihály, Czobor Pál, Mérei Imre neve fordul elő legtöbbször. Az eperjesi, illetőleg a nagyszombati törvényszéknél jelen kellett lenni a főpapok közül a győri prépost vagy a nyitrai főesperesnek, az egri prépostnak vagy az egri egyház éneklő kanonokjának, a bárók közül többször említik törvényeink Dersffy Miklóst, Perényi Jánost. Ha a kijelölt urak közül valakit törvényes ok gátol a törvényszékeken jelenlenni, a helytartó a többi rendes bírák véleményének meghallgatásával helyettest rendel a tanácsosok sorából.¹⁾ A nyolcadas törvényszékek szervezetükkel az egész ország igényeit nem elégítették ki, mert ritkán ülészttek, sőt a Rudolf alatti zavaros, háborús időkben el is maradt. Az 1599: 46. c. 2. §. a háborúra való tekintettel működését beszüntette s kijelenti, hogy csak akkor tartják meg, ha az célszerű lesz. Ezután három évig nem emlegetik törvényeink a nyolcadas törvényszékeket, míg az 1602-iki országgyűlés kijelenti, hogy annyi év letelte után azok gyakorlatba vétele s megtartása szükséges.²⁾ A nyolcadas törvényszék rendes bírái a felsoroltakon kívül még az ítélmesterek (protonotarii), s az ülnökök (assessores), kiknek úgy a törvényszékeknél, mint a helytartó elébe vitt fellebbezések felülvizsgálásánál törvénytudó s a latin nyelvben jártas férfiaknak kell lenniök. Az egyes törvényszéki tárgyalások időtartama úgy Magyarországon, mint Szlavóniában az ünnepek kivételével negyven nap.³⁾

Szlavónia bíráskodása nagyjában az anyaországéhoz hasonlított. Itt is megvoltak az octavalis törvényszékek, melyeket évenként kétszer, Vízkereszt és Szent Jakab nyolcada után tartottak. A törvényszékeket a főpapok s bárók távolléte esetében is a bán urak, az albánnak, az ország ítélmesterének, a szolgabíráknak és az esküdt nemeseknek jelenlétében megtarthatják. A nyolcadas törvényszékeket itt sem tartották meg pontosan, hiába sürgették a törvények. A szlavóniai nyolcadas törvényszékeket Zágráb városában tartották, honnan a pozsonyi nyolcadas törvényszékhez lehetett fellebbezni.⁴⁾

A vármegyei törvényszék (sedes iudicaria comitatus) szolgáltattott igazságot a vármegyében lakó nemeseknek. A megyei törvényszék tagjai: az ispán vagy főispán (comes comitatus), az alispán (vice-comes), a szolgabírák (iudex nobilium) és az esküdt ülnökök (iurati assessores). Az alispán a szolgabírák-

1) 1571: 17. c. 4. §., 1582: 4., 1588: 30. c.

2) 1602: 22. c.

3) 1571: 16. c. 4. s 5. §.

4) 1571: 16., 1575: 3., 1588: 32., 1602: 22. c.

kal s esküdtekkel együtt bírálja el a házbetöréseket, emberöléseket, tolvajságokat, ingó és fekvő javaknak törvénytelen elfoglalásait az ország törvényei szerint, hivatalvesztés terh. alatt.¹⁾ A szolgabíró a tiszta adósságokban 20 frt. összeg erejéig ítéltet, ha azonban a feleknek valamelyike a szolgabíró ítéletével meg nem elégednék, a vármegyei törvényszékhez fellebbezhet, de feljebb nem. Azokban a vármegyékben, melyeknek főispánuk nincsen, addig míg számukra főispánról gondoskodás történik, az alispánok járnak el, úgy a törvényszékek hirdetésében, az adóügyek intézésére szükséges dolgokban, valamint az egyéb törvénykezési teendőkben és végrehajtásokban.²⁾ Az alispánt nem a főispán nevezi ki, hanem az egész vármegye választja, ki azonnal esküt köteles letenni, különben ítélete érvénytelen. Az ispánok s szolgabírák mellé minden megye tizenkét becsületes nemest választott esküdt ülnökökké, kiknek kötelessége volt minden tolvajt, rablót, gyujtogatót, varázslónót, gyilkost s más hasonló gonosztevőt kinyomozni s összeírni, akiket azután a vármegyei alispánok érdemük szerint büntettek.³⁾ Ha valaki valamely fekvőjóságot, birtokjogot, erdőt, halastavat, vizet, rétet, vagy határt foglal el, azt egy év alatt azon vármegye törvényszéke elé idézik (certificatio seu citatio), melyben az illetőnek fekvőjóságai vannak, a felperes kérésére a vármegye törvényszéke a hosszú per folyamán végezni szokott minden egyéb ügyek sorrendén kívül tartozik a peres ügyet felvenni és a feleket vagy törvényes ügyvédekét meghallgatni. Ennek megtörténte után, ha szükséges, az alispán maga mellé véve a szolgabírót s az esküdt ülnököt, kiszáll a peres fekvőjóság színhelyére s ott minden elfogadható bizonylatot egybegyűjt s a peres ügyet a legközelebb tartandó törvényszék elébe terjeszti, mely azután ítéletet hoz. Ezt a kiküldő levelek mellett hajtják végre azonnal, a peres feleknek ellentmondása (contradictio), eltiltása (inhibitio) és visszaűzése (repulsio) dacára is.⁴⁾ A contradictio ki volt zárva az »új foglalás« és a nagyobb hatalmaskodás öt esetében. Ha az alispán az ítélet végrehajtására nem lenne elég erős, akkor az ispán, vagy ha szükséges, a főkapitány ereje is hozzájárul hivatalvesztés terhe alatt. Ha az alispán az ellenségtől való félelem miatt a helyszínére ki nem szállhat, akkor a tanuknak és bizonylatoknak egybegyűjtése, valamint az ítéletnek a végrehajtása az elfoglalt fekvőjóságokhoz közelebb eső szomszédos

¹⁾ 1595 : 6. c. V. ö. 1563 : 38. c.

²⁾ 1578 : 1., 1588 : 10. c.

³⁾ 1518 : 70., 1527 : 6. c., A törvényszékeken meg nem jelenő esküdtek bírsága 12 frt. (Gellért: Az igazságszolgáltatás tört. 16. l.)

⁴⁾ a) Az ellentmondást különösen a birtokperekben való végrehajtás megelőzésére szokták használni. b) Az eltiltás (inhibitio) oly jogorvoslat volt, mellyel a vesztes fél újabb védekezést és új ítélet hozását akarja lehetővé tenni. c) Az elűzés (repulsio) kihúzott kard felmutatásával szintén az ítélet végrehajtását kívánta megakadályozni. (V. ö. Gellért: Az igazságszolgáltatás tört. 1526—1606-ig. 43—44. l.)

helyről történik. Ha a peres feleknek valamelyike az új foglaltsokat tárgyaló peres ügyekben az ítéletet magára nézve sérelmesnek tartja, szabadságában áll a kúriához fellebbezni, vagy egyszerű perújítás (novum simplex) vagy kegyelemmel való perújítás (novum cum gratia) jogorvoslásával élni.¹⁾

A jobbágy felett a földesúr ítélkezik a maga úriszékén (sedes dominalis), mely neki nemcsak joga, de kötelessége is volt. Az ítélkezés a szolgabíró és megyei esküdt jelenlétében történik. A földesúri törvényszéktől a vármegyei törvényszékhez s innen a kúriához lehetett fellebbezéssel élni. A földesúr ítélkezik az útonállók, gonosztevők, bigámiát elkövetők felett, kik közül az utóbbiak Rudolf korában igen számosan éltek, törvényünk még névszerint is felsorol ilyen bigámiában élő embereket. Ha a földesúr bíraskodási kötelezettségének nem tesz eleget, a főispán s alispán köteles helyette eljárni, míg az előzőt kötelességmulasztás miatt perbe kell fogni s megbüntetni. Nem csak arra van adunk, hogy földesúr ítélkezik, hanem arra is, hogy földes úraszszony szolgáltató igazságot, így Diósgyőrben a debreceni polgárok felett a néhai Salmi Eck gróf özvegye.²⁾

A városi bíróságnak csakis a város polgárai felett volt joga ítélni. Azonban a török veszedelem elől a városokba menekülő nemesek nincsenek alávetve a városi bíróság ítélkezésének, kivéve városok terheit önként elvállalták.³⁾ A városok közül némelyeknek azokat a nemeseket, akik önként a polgárok közé állottak s a polgármesterük (magister civium), másoknak bírójuk (iudex), esküdt polgárai (cives jurati) és tanácsnokai (consules) vannak, akik döntenek a polgárok ügyes-bajos dolgai felett s az ellenük más idegen emberek által indított pörökben is. Az ítélettel meg nem elégedő fél fellebbezhet a tárnokmester törvényszékéhez (sedes iudiciaria magistri tavernicorum regalium).⁴⁾

Az egyházi bíraskodást a szentszéken a püspökök gyakorolják, vagy pedig helyetteseik, a vicariusok bizonyos időszakokban, de a világi bíraskodás szünetelése esetén az egyházi bíróság sem működik. Így az országgyűlés az 1596. évi hadjárat tartamára május 15-től november 15-ig a vármegyei s szentszéki bíraskodást beszüntette azzal, hogy a háború befejeztével kell elbírálni az ügyeket.⁵⁾ A szentszéktől az érseki székhöz s

1) 1588: 29. c., Az egyszerű perújítást akkor használták, ha a perendes úton és módon folyt le és a pervesztes fél más jogorvoslással nem élt. Ha pedig a pervesztes fél az összes jogorvoslással megpróbálkozott már és mégis pervesztes maradt, akkor az utolsó módhoz: a kegyelemmel való perújításhoz folyamodott. (Gellért Á.: Az igazságszolgáltatás tört. 1526—1606. 45—46. l.)

2) 1578: 26., 1599: 36. c.

3) 1546: 11. c.

4) Werbőczy: Hk. III. r. 10. cím. A városok bírósági szervezetéről s az igazságszolgáltatás módjáról jó képet ad a városi statutumok alapján (Gellért Á.: Az igazságszolgáltatás tört. 1526—1606-ig. I. fej. 5. pont.)

5) 1596: 38. c.

innen Rómába a pápához lehetett fellebbezni. Az egyház ítélkezik házassági perekben (de nem mindegyikben, mert amint már láttuk, a bigámiát a megyei törvényszék bünteti), tized ügyekben. Az egyházi ítélkezés az egyházi bírák vizsgálata alapján megy végbe s a felhívott karhatalom segítségével történik a végrehajtás. A karhatalmat a szentszékhez a főispán, az alispán s a főkapitány szolgáltatták.¹⁾

A törvénytelen *erőszakos eljárások* Rudolf uralma alatt napirenden vannak, különösen a törvénytelen letartóztatások, melyeket főképpen katonai személyek követtek el. A rendek erősen hangoztatják, hogy a perlekedő felek ne fegyverrel, hanem törvénnyel harcoljanak egymás ellen. Nemcsak magánszemélyek, hanem a ficus sem tartja meg az ország törvényeit, élők és elesettek birtokait a jogosultaktól, özvegyektől, árváktól önhatalmúlag fegyveres erővel elvette. Ezért figyelmezteti is az országgyűlés, hogy esetleges jogait az ország törvényei értelmében keresse. Voltak esetek, hogy egyszerű feljelentésre, királyi parancsokkal egyeseket a helytartó, vagy biztosok elé idéznek és a bíraskodás elfogadását reájuk parancsolják. Tiltakoztak a rendek az ellen is, hogy egyszerű feljelentésre valakit elfogjanak, ingóit és jószágait elfoglalják. Az ilyenekkel és a feljelentőkkel szemben soron kívül kell eljárni. Magyar fölött magyar s német felett csak német bírák ítéhetnek, mondja ki a törvény. De hangsúlyozni kell ezt, mivel Chaby Mihály s Nagy György közt fennforgó ügyet is német bírákkal akarják elintéztetni.²⁾

A *büntető jogszabályok* igen szigorúak Rudolf uralma alatt, ezek mintegy következményei a sok visszaélésnek, melyeknek így akarták elejét venni. A török elől menekülők megakadályozóit a törvény a hűtlenség büntetésével sújtja, még pedig fővétellel és birtok-elkobzással. Fejvesztéssel bűnhődik az is, aki a táborba szállítandó élelmiszereket a szállítótól az úton vagy a táborban fizetés nélkül elveszi. Ugyanez a büntetés éri a szabad hajdúkat tartó nemeseket és nem nemeseket, akár hazafiak, akár idegenek. De a hajdúk is fejüket vesztik, ha elfogják őket. Azok, akiknek az egri árvák s özvegyek vagyonát megőrzés végett átadták, kötelesek azt visszaadni, különben kétszeres büntetéssel és becstelenséggel lakolnak.³⁾ Az új foglalásokat és egyéb erőszakosságokat tárgyaló peres ügyekben, hol a peres felek tanúkat nem használhatnak, vagy használni nem akarnak, úgy az alperes, mint a felperes egymagában esküre bocsájtható.⁴⁾ Az erőszakosságokat, betöréseket és foglalásokat elkövetők ellen hozott ítéleteknek a végrehajtását a főurak, nemesek s a király fekvőjószágain meg kell tenni. Ugy a király tisztviselői, mint mások is kötelesek az ítéletek végrehajtását megengedni, sőt azt

1) 1588 : 15., 1596 : 38. 55. c.

2) 1588 : 17. 25., 1597 : 27. 43., 1603 : 12., 1601 : 17. 18. c.

3) 1588 : 21. c., 1595 : 31. 48. c., 1597 : 28. c.

4) V. ö. 1511 : 69. c., 1588 : 29. c.

elő is segíteni. Sem az urak, sem a nemesek fekvőjóságaiha nem szabad sem gonosztevőket, sem szökött jobbágyokat befogadni. A szökött jobbágyokat régi helyükre kell visszavinni, büntetésük az emberdíj kétszerese, melyeket a szolgabírák s alispánok hajtanak fel.¹⁾ Vannak sokan, kik amiatt panaszkodnak, hogy bár a peres ügyekben nekik igazságot szolgáltatottak, mégis az ítéletek végrehajtása nem következik be, vagy pedig a végrehajtás után, ha be is következik, a hatalmasabbak az egész ügyet mindenféle mesterkedő fogásokkal összebonyolítják, nehogy a pernyertes fél győzedelmeskedjék. Ezért megállapították, hogy a király az ilyen igazságos peres ügyeket pártfogásába veszi. A szándékos emberölés ügyében az, aki a peres felek közül az ellenféllel szemben pervesztessé lesz, azt a méltatlansági kereset büntetésében (in poena indebitae actionis) marasztalják el, vagyis, ha az alperest gyilkosság miatt elmarasztalnák, halálra ítélettel bűnhődik; ha pedig az alperest igaztalanul és ok nélkül fogták perbe s ártatlanságát be tudja bizonyítani, a bíró az alperesnek, a felperes birtokjogaiból fejjátság címen ad' elégtételt a méltatlan zaklatásért.²⁾ Ha a gyilkosnak abban a megyében, melyben büntetést elkövetett, nem lenne fekvőjósága, akkor az ilyen gyilkos felett azon vármegye alispánja hoz ítéletet, amelyiknek joghatósága alá tartozik.³⁾ A Somogy vármegyében lévő nemeseket, kapitányokat és katonákat, úgy a belföldieket, mint a külföldieket Zala megyében vonják bírói ítélet alá, úgy a fekvőjóságok elfoglalása, mint egyéb erőszakosságok miatt. — t. i. Somogy megye, kivéve Babolcsa s Komár várat, — egészen török uralom alatt állott.⁴⁾ Soronkívül voltak perbefoghatók az országgyűlés ideje alatt történő sok erőszakosság miatt azok, akik az országgyűlésen jelenlévők házába, vagy fekvőjóságára törtek, továbbá a hamis feladók, akiket egyszerű feljelentésre fogtak el.⁵⁾

A *rendkívüli ügyek* letárgyalására is intézkedések történtek. Volt rá eset, hogy maga az országgyűlés ítélkezett, vagy hogy e célból biztosokat küldött ki. Ilyen különös eljárás lefolytatására és ítélkezésre a törvény feljogosította a helytartót, a királyi ügyek igazgatóját s az ország főkapitányát is. 1599-ben törvényileg kimondják, hogy a rendkívüli ügyeket a rendestől eltérő törvényes úton kell megvizsgálni (jure extraordinario revidentur), minden országgyűlésen. Az országgyűlésre utasítják Pelény, Meleg, Csapi, Telegdi fekvőjóságok ügyét.⁶⁾ Érdekes eset a következő, amikor az országgyűlés maga ítélkezett: Debreczeny György

1) 1595 : 37. c., 1596 : 49. c.

2) 1588 : 43. c. 1. §., 1599 : 39. c., V. ö. 1471 : 28. c.-el.

3) 1588 : 43. c. 2. §.

4) 1596 : 11. c. E cikk eltörlésére és a két vármegyének elválasztására nézve lásd 1715 : 86. c.

5) 1567 : 39., 1601 : 18. c.

6) 1599 : 46., 1606 : 12. c.

királyi altárnokmester és a királyi ítélőszék bírja az 1588-iki országgyűlésen a királynak a főpapi és főúri rendhez tartozó tanácsosait nyilvánosan bántalmazta és őket összeesküvőknek s lázadóknak nevezte és ezzel őket becsületükben, tisztességükben s tekintélyükben megsértette, valamint az országgyűlési tárgyalást is megzavarta. Ezért az országgyűlés Debreczeny Györgyöt örökös hűtlenség (infidelitas perpetua) miatt fejének és az összes tulajdon és örökségi fekvőjóságainak s mindenféle ingóságainak a fiscus részére háramlása mellett való elvesztésére ítélték. Öt évvel később arra való tekintettel, hogy Debreczeny György érdekében gr. Zrinyi György királyi tárnokmester, sőt Ernő főherceg is közbenjárt; ezenfelül maga az elítélt a királyi tanácsosokat levelével megkérlelte és ezek neki meg is bocsájtottak és maguk közé fogadták, — a karok és rendek az 1588:48. c.-be foglalt ítélet és hűtlenségi bűn következményeit megszüntették s átengedték a feledésnek. Visszaadták Debreczeny Györgynek a rendek nemesi jogait s vagyonát is.)

Özv. Nádasdy Kristófné visszaélései miatt az országgyűlés egy ízben már tett intézkedést (1596:43. c). Mínt hogy ennek ellenére sem szűnt meg jogtalanságokat elkövetni, sőt azzal védekezett, hogy a vármegye a királyt nem jól tájékoztatta, ezért a rendek kérték a királyt, hogy alkalmas magyar és német biztosokat küldjön ki, akik az özv. Nádasdy Kristófné és alattvalói közti viszályt megvizsgálják és elintézzék. A rendek a magyar biztosokat ki is nevezték Kaszaházi Joó János királyi személynök, Hetey Bálint nádor ítélőmester és Megyery Imre személyében.²⁾ Ugyancsak biztosok döntik el Torna megye és Dersffy Ferenc között a dézsma szedéséből folyólag kitört viszálykodást. Az utazó és átvonuló katonák vezetésével megbízott biztosok, ha tisztükben hitvány módra, hanyagul járnak el, a törvényes rendtől eltérőleg a királyi ügyek igazgatója (director causarum suae maiestatis) útján a helytartó elé hívják őket, aki azután igazságot szolgáltat.³⁾ Ugyancsak a királyi ügyek igazgatója által idézik a helytartó elé a törököknek élelmet szállítókat, akár be-, akár külföldiek legyenek; az ilyenek büntetése fej és jószágvesztés. A főkapitány szolgálat igazságot a Moson vármegyei alispán és Sibrik János közt; ugyanis Sibrik az alispánra rárohant és megsebesítette, midőn az alispáni tiszteből kifolyólag gonosztevőket tartóztatott le. Szintén a főkapitány bünteti azt, ki hadi szemlére a más szolgálait állította, továbbá aki idegen lovat vagy fegyvereket használ.⁴⁾

Ügyvédek (procuratores) jártak el ügyfeleik védelmében a különböző bíróságoknál. A különféle csalások elkerülése végett az ügyvédeknek úgy a vármegyei törvényszékeken, mint a rendes bírák előtt, u. n. patvarkodási esküt (calumnia) kell tenni,

1) 1588 : 48., 1593 : 22.

2) 1597 : 32. c.

3) 1599 : 40., 1600 : 19. c.

4) 1595 : 23., 1599 : 38. c.

mely szerint megígérik, hogy igazságtalan peres ügyet nem vállalnak el és azokat az ország törvényei ellenére nem védik meg s az ellenféllel nem játszanak össze. Aki a patvarkodási eskü ellen tesz, az a hitszegés büntetésébe esik. A patvarkodási esküt le kell tenni a király ügyészének, vagyis a királyi ügyek igazgatójának is.¹⁾ Egy későbbi törvény az ügyvédek a patvarkodási eskü alól felmenti, mivel az ország lakói az 1567-es törvénynek nem sok hasznát látták, mert az esküdt ügyvédek egyetlen egy keresetért is túlságos díjat követeltek, — továbbá azért, mert némely peres fél ellen titkon szövetkeztek, hogy ügyvédet ne fogadhasson. Ezentúl az ügyvédek minden eskütétel nélkül viszik a pereket, de ügyfeleiknek ügyvédvalló levelét a bíróságok előtt be kell mutatniok. Ugy a világi, mint az egyházi törvényszékeken az *ügyvédvalló levelek* egy évig vannak érvényben s az év letelével érvényességük megszűnik, kivéve azokat a kiváltságoltakat, akik vagy követségben vannak, vagy az országon kívül tanulással foglalkoznak.²⁾

Külön kell megemlékezni *Thelekessy Mihály peréről*, mely tárgyalt korszakunknak egyik legnagyobb és legérdekesebb hűtlenségi pere, egyrészt, mert rendkívüli bíróság előtt folyt le, másrészt, mert az eljárási mód élénk világot vet a kor szellemére. Thelekessy típusa a XVI. századbeli rablólovagoknak. Fiatal, 18 éves korában a török elleni háborúba vonul. Ezalatt trencsénmegyei várában, Lednicén a jószágkezelője rablóbandát szervezett. Thelekessy a háborúból hazatérve átvette a rablók feletti vezérséget és ezután egész sorát követte el a rablásoknak, házfeltöréseknek, sőt pénzhamisítással is foglalkozott. Az elkövetett bűneit jobbágyaira fogta és ezek felett ő bíraskodott, megosztván velük a zsákmányt. Egy alkalommal Thelekessy Mihály zsolnai kereskedőket akart kirabolni és ebből a célból lesben állott. A kereskedők nem jöttek, de arra haladt Mihály vajda követsége, mely Pellérdy Ádám vezetésével ajándékokkal Prágába a királyhoz igyekezett. A követséget Thelekessy agyba-főbe verte s a királynak szánt ajándékokat elszedette. A megmenekült Pellérdy Pozsonyba sietett, ahol folyt az országgyűlés. A bűnügyben Szuhay István, a kamara elnöke rendkívüli bíróság kiküldését ajánlotta, mit a rendek 1600 márc. 21-én el is rendeltek. Az eljárást úgyszabták meg, hogy Thelekessyt a helvtartó, vagy más rendes bíró elé idézzék, ki a törvényes eljárástól eltérőleg járjon el és az ítéletet azonnal végrehajtsa. Kimondták, hogy Thelekessy a cinkostársaival együtt személyesen tartozik megjelenni, nem pedig megbízott útján. E perben Szuhay két koronatanut hallgatott ki, kik szerint a rablótámadást Thelekessy személyesen vezette és előre megfontolt szándék szerint. Erre Kutassy János királyi helytartó Thelekessyt és társait 1600. aug. 4-re Pozsonyba:

1) 1567: 27. c.

2) 1574: 34., 1578: 17. c. V. ö. 1723: 36. c.-el.

összeülő rendkívüli törvényszék elé idézte, aki azonban a kitűzött határnapon nem jelent meg, mire örökös hűtlenségben bűnösnek kimondva fej- és jószágvesztésre ítélték. Az ítélet 1600. aug. 29-én kelt. Közben Thelekessy Lengyelországba menekült és onnan kért kegyelmet, majd visszajött az országba, azonban dec. 27-én elfogták s Pozsonyba vitték. Vallomásában bűnösnek ismerve el magát, 1601. ápr. 3-án kivégezték. ¹⁾

*

Rudolf kora a bécsi s zsitvatoroki békével zárult le 1606-ban, melyek biztosították kis időre az ország nyugalma II. Mátyás rövid uralkodása alatt. Nehéz volt az út a kiegyezésig, mert nem egyes engedményekről volt szó, hanem évtizedek óta folytatott, az általános európai ellenreformációval és a spanyol szövetséggel szorosan kapcsolatos kormányrendszer elhagyásáról. A bécsi béke nagy dolgot mond ki, még pedig a vallásszabadságot, elrendeli az alkotmánynak a nádorválasztás által teljes érvényre jutását, biztosítja a nemzetiséget az idegenek s idegen ajkú városok ellen, Erdély különválása elismerést nyer. Nemcsak Magyarország belső ügyeire nézve volt korszakalkotó hatással Bocskay eredményes fellépése, hanem nemzetünk európai állására s elismerésére nézve is. Hogy erre mennyire szükség volt, az kitűnik abból is, hogy Campanella Tommaso olasz filozófus, ²⁾ domonkosrendi szerzetes egyházpolitikai számításába Erdélyt is beveszi, míg Magyarországról külön nem ír, tekintve, hogy ezt már, mint a német császárság egy önálló tartományát tekintették. Az ország nyugalma biztosítja egy kis időre még a törökkel kötött zsitvatoroki béke is, ennél nagy jelentőségűnek mondhatjuk azt a tényt, hogy most már nem a magyarok mennek török földre a béke megkötése miatt, hanem a török jön Magyarország területére, továbbá, hogy a török szultán s a magyar király egymást kölcsönösen császárnak ismerik el. II. Mátyás uralma s az aránylag békés csend alatt az ország sebei éppen csak behegedni kezdtek, mikor csakhamar felborult a belső rend, megkezdődött a harminc éves vallásháború és folytatódta a török háborúk, addig, míg a XVII. században a török uralom Buda várának bevételével meg nem dőlt.

---

1. 1600: 22. c. tört. adatok Gellért Á.: Az igazságszolg. tört. 1526—1606-ig. 52—55. l.

2) Campanella egyike az elsőeknek, akik szakítottak Aristoteles skolasticismusával. Filozófiai gondolatai közel állnak az angol szenzualizmus későbbi tanaihoz.

FORRÁSOK :

1. *Corpus Juris Hungarici*, főképp : 576—1606. alkotott törvények. Ford. Koo vári Sándor és Óvári Kelcmen.
2. *Istvánfi Miklós*: Magyarország története. 1867.
3. *Magyar Országgyűlési Emlékek* VI.—XII. k. Szerk. Fraknói Vilmos és Károlyi Árpád.

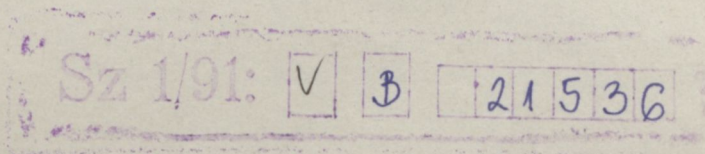
A DOLGOZATBAN FELHASZNÁLT MŰVEK JEGYZÉKE :

1. *Acsády Ignác*: A magyar adózás története. 1598—1604-ig. 1906.
A pozsonyi és szepesi kamara.
Magyarország pénzügye 1598—1604-ig. 1888.
Magyarország három részre oszlásának története. 1897.
2. *Beöthy Zsolt*: A magyar irodalom története. I. k. 1896.
3. *Berecz Sándor*: Magyarország művelődésének története.
4. *Demkó Kálmán*: A felsőmagyarországi városok életéről. 1890.
5. *Divald Kornél*: Magyarország művészeti emlékei. 1927.
Magyar művészettörténet. 1927.
6. *Erdélyi László*: Árpádkor. 1922.
7. *Fessler I. A.*: Die Geschichte der Ungern. VII. k. 1824.
8. *Fináczy Ernő*: A renaissancekori nevelés története. 1919.
9. *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a szentszékkal. III. k. 1903.
10. *Frankl Vilmos*: A nádori és országbírói hivatal. 1863.
11. *Gellért Árpád*: Az igazságszolgáltatás története. 1526—1606. 1910.
12. *Horváth Mihály*: Magyarország története. IV—V. k.
13. *Hómann Bálint és Szekfű Gyula*: Magyar történet. IV. k. 1929.
14. *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában. 1918.
15. *Nemes Mihály*: A magyar viseletek története. 1900.
16. *Radvánszky Béla br.*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I—III. k. 1879.
17. *Salamon Ferenc*: Magyarország a török hódítás korában. 1886.
A magyar királyi szék betöltése.
18. *Timon Ákos*: Magyar alkotmány és jogtörténet. 1919.
19. *Werbőczy István*: Hármaskönyv. Ford. Csiky Kálmán. 1894.

TARTALOMMUTATÓ:

<i>Bevezetés</i>	3—8
I. <i>Föld és népe.</i> Területi kiterjedés. Elzálogosított birtokok. Városok. Útak. Lakosság. Magyarráfogadások	9—14
II. <i>Király és udvara.</i> Királyválasztás és koronázás. A királyi hatalom visszaélései és törvénysértések. A király jogai és haszonvételei. A főhercegek. Mátyás királlyá választása. A királyi udvartartás. A magyar szent korona s Bocskay koronája	15—20
III. <i>Hilélet, egyházi, társadalmi, szellemi művelődés.</i> Reformáció és ellenreformáció. A bécsi béke. Főpapok és püspökök. Káptalanok és konventek. Dézsmák és egyházi adózás. A szentszék egynémely ügyei. Az új naptár. Iskolák, irodalom, művészet, iparművészet	21—31
IV. <i>Világi társadalom.</i> A lakosság. Nemesek: főnemesek, köznemesek, egytelkes és címeres nemesek. Nemesi jogok, kötelességek s az ezekért való küzdelem. Jobbágyságok: telkes jobbágyságok, házas zselérek. Adózások. Hajdúk. Városi polgárság. Zsoldos katonai osztály	32—38
V. <i>Alkotmány és törvényhozás.</i> Rudolf trónralépése. Miksa s Rudolf viszonya az országhoz. Az országgyűlés alsó és felső táblára való oszlása. Az országgyűlés meghívottai s a törvényhozás, törvénycsontítások. Rudolf országgyűlései, a bécsi béke. Tarcali, esztergomi, gálszécsi részgyűlések	39—44
VI. <i>Belügyi kormányzat, közigazgatás.</i> A magyar tanács és kettéoszlása. A kancellár. A helytartók, a kormányzó, országbíró, tárnokmester, bán. Hiteles helyek. Főispán, alispán, szolgabírók, esküdtek. Megyék és városok	45—51
VII. <i>Hadügy, külügy.</i> Rudolf békéi és a hosszú háború. Főkapitányok, alkapitányok, vármegyei kapitányok, vásármesterek, porkolábok. Királyi sereg, vármegyei hadak, általános és részleges felkelés. Városok katonaaállításai. Szlavónia és Horvátország honvédelme. Katonai zsold, hadi szemle, a katonaság beosztása. A katonák erőszakosságai. Rend és fegyelem ügye, élelemszállítás, élelmezés. Ágyúk és hadieszközök szállítása, betegápolás, török foglyok ügye. A végvárak és azok fenntartása. Békeegyezségek, külföldi követségek, határvizsgáló bizottságok	52—62

VIII. <i>Adó és pénzügy.</i> Udvari s magyar kamara. Fő- kincstárnok. Adó kirovó, adószedő, főpénztárnok, számvevő. A megszavazott adók nagysága s az adófizetések időpontja. Az adózók felsorolása. Az Az adókirovás módja s az adószedők visszaélései. Az ingyenmunkák pénzügyi része. Szlavónia adó és pénzügye; a töröknek hódolt területek. A magyar és lengyel pénz, a pénz értéke	63—71
IX. <i>Gazdasági élet.</i> Általános gazdasági viszonyok. Föld és szőlőművelés, állattenyésztés, erdőirtás. Ipari munkások. Fém- és sóbányászat. Külföldi keres- kedelmi összeköttetés. Belső kereskedelem, száraz vám, árúmegállítási jog, harmincad. Mértékek. Köz- lekedés. Közegészségi állapot	72—78
X. <i>Családi és társadalmi szokások.</i> Házasság. Ház, bú- torzat. Ruházat. Foglalkozás, szórakozás, társasjáték.	79—82
XI. <i>Bírászkodás.</i> Helytartói s nyolcados törvényszék, Szla- vónia bírászkodása. Megyei, földesúri, városi, egyházi bírászkodás. Törvénytelen eljárások, büntető jogsza- bályok, törvénykezési eljárások, rendkívüli ügyek tárgyalása. Ügyvédek. Thelekessy Mihály hűtlenségi pere	83—92
<i>Zárószó</i>	92
<i>Források és idézett művek jegyzéke</i>	93

„Kolozsvári-szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből“

Eddig megjelent füzetek:

1. *Balogh Albin*: A magyar pénz története az Árpádok korában. 1912.
2. *Harkó Gyula*: A pénz története Magyarországon 1526–1608. 1912.
3. *Dr. Erdélyi László*: Az első állami egyenes adó elmélete. 1912.
4. *Lovas Elemér*: Árpádházi B. Margit és kora. 1913.
5. *Boga Lajos*: Székelyföld történelírója a XVII. században. 1914.
6. *Dr. Erdélyi László*: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. 1915.
7. *Gregorich Izidor*: Társadalom és művelődés Nagy Lajos életrajzában. 1915.
8. *Deák János*: Kegyúri jog Magyarországon a reformatióig. 1916.
9. *Kemény József*: Társadalom és művelődés Hunyadi Mátyás törvényeiben. 1918.
10. *Haász Imre*: A boszorkányhit útja. 1925.
11. *Fehér Ede*: Művelődéstörténeti korpép I. Lipót törvényeiben. 1927.
12. *Beke Ida*: Erdély társadalma és művelődése az Approbata Constitutiókban. 1927.
13. *Szabó Ferenc*: Társadalom, művelődés Zsigmond törvényeiben. 1927.
14. *Metzner Károly*: A török dúlás békeévei. II. Mátyás kora. 1928.
15. *Spiégel Mária*: II. József kora Magyarországon. 1930.
16. *Elemy Klára*: Rudolf király kora Magyarországon. 1930.

